

Vervolgnota "Integriteit en Respect"

Reacties en aandachtspunten

Generale Synode
April 2013
MDO 13-01

Inhoud

1	Inleiding	4
2	De nota Integriteit en respect	6
2.1	Inzet: verschillen of overeenkomsten?	6
2.2	Inzet: theologie of praktijk?	7
3	Thema's naar aanleiding van de nota	9
3.1	Wat is de islam?	9
3.2	Is er voldoende oog voor de diversiteit van de islam?	9
3.3	Herkennen onze gesprekspartners zich in de weergave van de islam?	11
3.4	Intermezzo: christelijke diversiteit.	12
3.5	Concreet benoemde aspecten van de islam	12
4	Wie is onze God?	14
4.1	Bidden met moslims	15
4.2	Getuigenis en dienstbetoon.	15
4.3	Dialogoog	16
4.4	Israël en het jodendom	17
4.5	Godsdienstvrijheid	18
5	Overige aandachtspunten	20
6	Positiebepaling	21
7	Literatuur	24
8	Bijlagen	26
8.1	<u>Bijlage 1</u> : Partners aan wie de nota Integriteit en respect voor commentaar is toegezonden.	26
8.2	<u>Bijlage 2</u> : Inhoudelijke samenvatting van de reacties van uitgenodigde partners	28
	Organisaties en personen in Nederland	28
9	Organisaties internationaal	36
10	Reacties op eigen initiatief	38

1 Inleiding

In april 2008 besprak de generale synode de nota *Het Israëliisch-Palestijns conflict in de context van de Arabische wereld van het Midden-Oosten*. Daarin werd ook een paragraaf gewijd aan 'de Protestantse Kerk in Nederland en de Islam'. Immers, zo stelt deze IP-nota: "de situatie in het Midden-Oosten vormt, naast de uitdaging van een multiculturele samenleving in Nederland, een extra reden voor de Protestantse Kerk in Nederland zich te bezinnen op haar relatie met de islam". De synode besloot dat aan de visie op en relatie met de islam een afzonderlijke bespreking zou moeten worden gewijd.

De dienstenorganisatie kreeg de opdracht met het oog daarop een nota voor te bereiden. De uitvoering werd toevertrouwd aan het Expertisecentrum, dat dr. Bernhard J.G. Reitsma bereid vond om een rapport te concipiëren. Het rapport werd onder de naam *Integriteit en Respect* (vanaf nu 'de nota' of 'IR') aan de generale synode voorgelegd. Op 11 november 2010 besloot de generale synode de nota met de toegezegde aanpassingen te aanvaarden als bouwsteen voor beleid.¹ Tevens werd – zoals van meet af aan de bedoeling was – besloten (het bestuur van) de dienstenorganisatie te verzoeken de nota voor commentaar ter beschikking te stellen aan de nationale en internationale partners van de Protestantse Kerk in Nederland, reacties op de nota in te zamelen en te verwerken in een vervolgnota en deze voor te leggen aan de generale synode.

Het bestuur van de dienstenorganisatie heeft deze verantwoordelijkheid op zich genomen, en opnieuw het Expertisecentrum met de uitvoering belast. Dit heeft geleid tot deze vervolgnota die tot stand kwam onder gezamenlijke redactie van dr. Leo J. Koffeman en dr. Bernhard Reitsma.

In de laatste fase van voorbereiding is een concept van deze vervolgnota nog weer voor commentaar voorgelegd aan de leden van de Werkgroep Ontmoeting met Moslims en aan die deelnemers aan het Cairo-overleg die bij de bespreking van IR in de synodezitting van november 2010 aanwezig waren. Gepoogd is in deze vervolgnota recht te doen aan de binnengekomen reacties.

Aangegeven wordt hoe de ingezonden reacties kunnen bijdragen aan een heldere positiebepaling van de kerk met het oog op de vragen waarvoor de aanwezigheid van moslims in Nederland kerk en samenleving stelt. Daarmee is ook iets gezegd over de context waarin deze nota staat: zij houdt zich primair bezig met de islam zoals die zich manifesteert in onze eigen samenleving, al kunnen daarbij ontwikkelingen in andere delen van de wereld – waarin de islam veelal een eeuwenoude geschiedenis heeft – niet volledig buiten beeld blijven.

In deze vervolgnota is ervoor gekozen thematisch in te gaan op de reacties die binnengekomen zijn. Zo komen veel van de belangrijkste vragen die in de eerste nota aan de orde werden gesteld, opnieuw – en naar wij hopen met grotere duidelijkheid – naar voren. Deze vervolgnota dient dus in het verlengde van – en samen met – de oorspronkelijke nota *Integriteit en respect* te worden gelezen. Zij bevat verdere bouwstenen voor beleid. Samen geven de nota's een goed beeld van de discussie die in oecumenisch verband is gevoerd, en van de thema's die in het voortgaande gesprek met en over de Islam van belang zijn.

Omdat de aanvaarding van twee nogal uitvoerige rapporten echter ook onduidelijkheid kan oproepen, sluit deze vervolgnota af met een 'Positiebepaling', die als kader voor verder beleid mag worden beschouwd. Daarin wordt getracht de oogst van dit waardevolle proces bijeen te brengen. Al met al vormt deze vervolgnota een volgende stap in een leerproces dat hiermee uiteraard niet kan worden afgesloten.

¹ Zie <http://www.pkn.nl/Lists/PKN-Bibliotheek/Integriteit-en%20respect-islam-memorandum-PKN-synoderapport.pdf>; de leden van de generale synode ontvangen de nota IR, zoals die op grond van de bespreking in de synode in 2010 werd vastgesteld als bijlage bij dit rapport.

Wat de binnengekomen reacties betreft valt het volgende op te merken. De lijst met partners die de nota hebben ontvangen is als bijlage toegevoegd, evenals een samenvatting van de binnengekomen commentaren; de integrale tekst van de reacties is beschikbaar bij de dienstenorganisatie. Van de ongeveer 40 aangeschreven partners² heeft 25 % gereageerd. Die respons is licht teleurstellend. Uit islamitische kring kwam in eerste instantie slechts één reactie. Onder de eerder genoemde reacties op de concept-vervolgnota kwam gelukkig nog een uitvoerige reactie uit islamitische kring binnen, terwijl ook verschillende joodse deelnemers aan het Cairo-overleg bij die gelegenheid (opnieuw) reageerden.

Een tiental personen/partners heeft daarnaast zonder daartoe uitdrukkelijk te zijn uitgenodigd, een reactie gestuurd. De dienstenorganisatie is hen daarvoor erkentelijk.

De reacties zijn zeer uiteenlopend, soms uitvoerig, dan weer beperkt tot een enkele opmerking. Een aantal partners heeft slechts een ontvangstbevestiging gestuurd of waardering uitgesproken voor het initiatief te komen tot een islamnota.

Het aantal reacties is niet helemaal representatief voor de publieke discussie die plaatsgevonden heeft naar aanleiding van de nota. Op diverse plaatsen en in diverse gremia is de nota voorwerp van gesprek geweest, maar voor zover de schriftelijke weerslag daarvan niet beschikbaar is, kan de uitkomst van deze gesprekken in deze vervolgnota niet expliciet worden meegenomen. Het bestuur van de dienstenorganisatie stelt vast dat de nota positief is ontvangen als een bijdrage aan de discussie, maar uiteraard zonder dat van een algehele instemming met alle aspecten van de nota sprake is. Daarnaast zijn er ook signalen dat niet iedereen een theologische nota als zodanig zinvol acht.

Een deel van de reacties betreft de aanpak en vorm van de nota, een ander deel meer de inhoud ervan. De bespreking ervan is daarom allereerst gewijd aan de nota als zodanig (II), vervolgens aan diverse uit de nota opkomende thema's (III): wat is de islam (III-1), wie is onze God (III-2), getuigenis en dienstbetoon (III-3), dialoog (III-4), Israël en het jodendom (III-5), godsdienstvrijheid (III-6) en overige aandachtspunten (III-7). Tot slot volgt een positiebepaling (IV) en een overzicht van eerdere kerkelijke verklaringen en publicaties over de ontmoeting met de islam (V).

² De 28 Nederlands Israëlitische gemeenten zijn hierbij als één geteld.

2 De nota Integriteit en respect

De nota is geschreven voor hen die op landelijk en plaatselijk niveau in de kerk verantwoordelijkheid (willen) dragen, zowel functioneel als informeel, als een bouwsteen voor beleid. De Protestantse Kerk geeft weer hoe zij theologisch denkt over de islam en de ontmoeting met moslims. Daarmee staat de nota in een lange geschiedenis waarin kerken zich deze vraag hebben gesteld. In een bijlage bij deze vervolgnota wordt een (onvolledig) overzicht gegeven van publicaties en uitspraken van kerken, oecumenische organisaties en dergelijke die de laatste decennia zijn gepubliceerd. Daaronder ook diverse publicaties uit de geschiedenis van (de rechtsvoorgangers van) de Protestantse Kerk in Nederland.

Het ontwikkelen van toerustingsmateriaal voor gemeenteavonden of voor ontmoetingen met moslims vereist een andere benadering, en is hier niet aan de orde.

Het feit dat deze bouwsteen geen intern stuk is, maar in het publieke domein besproken wordt, maakt het extra spannend, maar ook kwetsbaar. De kerk heeft niets te verbergen en is op haar positie aan te spreken. Juist daarom is grote zorgvuldigheid geboden. In die kwetsbaarheid gaat de kerk het interne gesprek aan, in het besef dat alles wat er in het publieke domein ten aanzien van de relatie tussen christendom, islam en samenleving speelt, daarin voortdurend meeklinkt – en gehoord mag worden.

Diverse reacties gaan in op de inzet en de concrete gestalte van de nota. De volgende punten springen in het oog.

2.1 Inzet: verschillen of overeenkomsten?

Is het beter in te zetten bij de overeenkomsten tussen christendom en islam, of verdient het juist de voorkeur de verschillen als uitgangspunt te nemen?

In beginsel zijn beide opties mogelijk. Een goed wederzijds verstaan is niet primair afhankelijk van de vraag welk van beide mogelijkheden als inzet wordt gekozen: de context waarbinnen met en over de ander gesproken wordt en daarbinnen de kwaliteit van de relaties met de ander, is daarvoor primair van belang.

In sommige reacties wordt gesteld dat de inzet van IR te negatief zou zijn, omdat de nota begint bij de verschillen tussen christendom en islam in plaats van bij de overeenkomsten, en vooral de christelijke dogma's, zoals de triniteit en de christologie, centraal stelt. Dat laatste zou de ontmoeting met moslims belemmeren en het debat polariseren; het zou niet tot een groei van onderling begrip of een goede communicatie van het Evangelie leiden. De triniteitsleer wordt in dat verband wel een 'conversation stopper' genoemd.

Deze kritiek wijst op een reëel risico. Het benadrukken van de eigen identiteit en de verschillen met de ander kan inderdaad polariserend werken en het debat blokkeren. Daar wordt terecht op gewezen. Ontegenzeggelijk is ook sprake van tal van overeenkomsten en verbindingen tussen islam en christendom. Die komen in IR én in deze vervolgnota ook helder in beeld. Maar is bij een inzet bij bestaande fundamentele verschillen polarisering onvermijdelijk? Kan het gesprek dan niet meer gevoerd worden?

Stel dat voor de tegenovergestelde insteek wordt gekozen. Zou het werkelijk helpen als we allereerst de overeenkomsten zouden benadrukken? In dit verband is te denken aan de discussie over het vertalen van de Bijbel in een islamitische context. Er is onder theologen/bijbelvertalers een stroming die vandaag 'moslim-sensitief' wil vertalen, door bijvoorbeeld 'Zoon (van God)' voor Jezus met andere begrippen dan 'zoon' te vertalen. Zou dat inderdaad leiden tot een beter gesprek en een diepere ontmoeting tussen moslims en christenen? Zou het niet ook tot verwarring en irritatie kunnen leiden? Moslims zouden – niet geheel ten onrechte – het gevoel kunnen krijgen dat christenen oneerlijk worden om maar zo dicht mogelijk bij moslims te komen en om hen te bekeren. Meer en meer moslims zijn vandaag immers goed op de hoogte van wat christenen

ten aanzien van Jezus belijden, of zouden dat kunnen zijn. Vooral internet biedt voor wie zich wil laten informeren een schat aan informatie, al vereist het gebruik van dit medium het nodige onderscheidingsvermogen.

De kern van de zaak ligt dus veeleer bij de relaties tussen mensen. Waar we dan ook beginnen, bij verschillen of bij overeenkomsten, alles staat of valt met de kwaliteit van de relaties die er tussen christenen en moslims zijn. Als de relaties goed zijn, is alles op respectvolle wijze bespreekbaar en kan ook de eigen geloofsovertuiging helder geponeerd worden, maar als er wantrouwen is, dan werkt elke insteek polariserend. Het zal er altijd weer om gaan om zo integer en respectvol met verschillen én overeenkomsten om te gaan dat het wederzijds vertrouwen kan groeien. We wezen al op de spanning die daarin ligt dat het hier gaat om een binnenkerkelijke beleidsnota. Het is geen programma voor het gesprek met moslims. Dat gesprek wordt vanuit de in de nota beschreven uitgangspunten gevoerd, maar heeft een geheel eigen karakter. De ontmoeting begint – zoals door sommigen is opgemerkt – niet in het theologisch debat, maar in het dagelijks leven, op straat, op het werk en op het voetbalveld. Dat zou de indruk kunnen wekken van een bepaalde dubbelheid en misschien zelfs oneerlijkheid. Vriendelijk en open spreken naar buiten zou het onderscheidend en kritisch spreken naar binnen kunnen versluieren. Dat is niet aan de orde. Die spanning blijft, maar de intentie van de Protestantse Kerk is om ten allen tijde integer te zijn. Er is geen geheime agenda en de kerk is voluit op haar visie aanspreekbaar. Wat dat betreft mag ook deze vervolgnota als een uitnodiging voor voortgaand gesprek worden beschouwd.

In dat verband gaat het dus inderdaad – zoals in één van de reacties wordt gesteld – om het vinden van de smalle weg, waarbij de verschillen niet worden uitgevlakt, maar ook niet voorop gesteld worden. In die reactie wordt tevens opgemerkt dat een reflectie op de betekenis van wetten en regels voor het goede leven en de aandacht voor genade een betere toegang geven tot het gesprek dan inzet bij dogma's. Volgens deze reactie zijn de dogma's in de nota tot 'oppervlakkige strijdpunten' geworden.

Die stelling zou echter een visie op het kerkelijk belijden kunnen impliceren die de kerk niet voor haar rekening kan nemen. Immers, wordt er op deze wijze geen tegenstelling gecreëerd tussen genade en dogma, tussen theologie en praktijk, die ernstige vragen oproept? Het spreken over God als de Drie-enige of over Christus als God zelf, de Zoon van de Allerhoogste, is ontstaan in de geloofservaring en staat in direct verband met de geloofspraktijk en de genade. De kerk belijdt geen triniteitsleer, maar heeft God leren kennen als de Drie-enige. Dat is genade en daar hangt, naar de kerk belijdt, het leven van de mens en van de kerk vanaf.

Hier dwingt de ontmoeting met de islam de kerk wel terug naar haar bronnen en wortels, juist omdat in de praktijk dergelijke geloofsbelijdenissen bij tijden inderdaad wel eens zijn gedegradeerd tot oppervlakkige strijdpunten, tot shibboleets zonder inhoud.

2.2 Inzet: theologie of praktijk?

Dat brengt ons bij een tweede punt van kritiek op de vorm van IR. De nota noemt twee aanvliegroutes om te komen tot een theologische visie op de islam (p. 7). Het is mogelijk om vanuit de concrete ontmoeting met moslims de identiteit en het belijden van de christelijke gemeente opnieuw te verwoorden; het is ook mogelijk de omgekeerde weg te bewandelen. De nota heeft om praktische redenen voor de laatste weg gekozen, omdat het moeilijk is alle ontmoetingen van christenen met moslims in kaart te brengen en omdat zich veel aan de waarneming onttrekt. In een enkele reactie wordt dat geïnterpreteerd als de keuze voor een formulering van een visie op de islam helemaal zonder de ontmoeting met moslims. In die lijn van denken sluiten de twee aanvliegroutes elkaar uit. We kunnen ons echter afvragen of dat echt zo is. Ook de weg die de nota kiest is namelijk geen weg in het luchtledige. Er zijn al heel lang ontmoetingen tussen de kerk en moskee en die ervaringen spelen vanzelfsprekend een rol in de formulering van een islamvisie in IR.

In IR is er voor gekozen om een duidelijke visie op de islam neer te zetten, die vervolgens volop verder besproken kan, mag en moet worden. Dat gesprek is dus niet nieuw, wordt niet gevoerd alsof er nog nooit iets heeft plaatsgevonden, maar wordt wel voortgezet na een moment van her-

oriëntatie in de Protestantse Kerk in Nederland. Zoals ieder die op weg is naar een verre bestemming af en toe pauzeert en reflecteert op de huidige positie – hoe ver zijn we gekomen, waar gaan we naar toe? – zo heeft ook de kerk af en toe momenten van heroriëntatie. De nota is de weerslag van een dergelijk moment en is geschreven vanuit het besef dat het leerproces ook na de nota doorgaat.

In dit verband moet worden gesteld dat de nota ook niet is geschreven als een handleiding voor het omgaan met pastorale situaties die zich voordoen in de ontmoeting met de islam. In sommige reacties wordt expliciet gewezen op het omgaan met gemengde relaties en huwelijken. Op dit gebied zijn al wel handreikingen beschikbaar, zoals de bundel *Mijn partner is moslim*.³

Als twee mensen, waarvan één staande in de christelijke traditie en de ander in de islam, een huwelijk willen aangaan, hebben zij – in Nederland – uiteraard primair te maken met het Nederlandse familierecht. De kerk erkent dat recht, en is tegen die achtergrond op een bruidspaar betrokken in liturgie en pastoraat. Daarbij zullen haar ambtsdragers zich bewust moeten zijn van de verschillen tussen de islamitische, de christelijke en de westerse tradities ten aanzien van het huwelijk.

³ J. Folbert (red.), *Mijn Partner is moslim*, Kampen 2006

3 Thema's naar aanleiding van de nota

3.1 Wat is de islam?

In bijna alle reacties zijn opmerkingen gemaakt over de weergave van de islam in de nota. De kernvraag is of de nota recht doet aan de islam of toch te veel haar eigen beeld van de islam construeert. De reacties van islamitische zijde op de nota zijn – ondanks de uitnodiging aan vele instanties om te reageren – beperkt gebleven. Dat maakt het moeilijker de vraag te beantwoorden.

De vraag of er recht gedaan is aan de islam heeft twee aspecten, die onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. Het gaat ten eerste om de vraag of IR voldoende oog heeft voor de diversiteit van de islam. Daarmee is nauw verbonden de vraag of onze moslim-gesprekspartners zich in de weergave van hun godsdienst kunnen herkennen.

3.2 Is er voldoende oog voor de diversiteit van de islam?

De meeste reacties vermelden met waardering dat de nota benadrukt dat dé islam niet bestaat en dus aandacht vraagt voor de enorme diversiteit binnen de islam. Tegelijkertijd wordt er op gewezen dat de nota toch niet helemaal aan stellige uitspraken ontkomt, bijvoorbeeld in de beschrijving van de theologische verschillen tussen christendom en islam in hoofdstuk 4 C.

Deze diversiteit heeft ook alles te maken met de context van de islam. Veel van wat islam genoemd wordt, heeft meer met cultuur te maken dan met religie. Dat geldt trouwens evenzeer voor het christendom. Bij nader inzien moet worden gezegd dat de nota dat nadrukkelijker had kunnen benoemen. De islam heeft in een moderne samenleving een geheel ander karakter dan in een traditionele moslimmaatschappij. In Indonesië is de islam samen met het christendom al heel lang aanwezig en in zekere zin een gevestigde religie, in Nederland is de islam een relatieve nieuwkomer, terwijl het christendom al eeuwen lang de maatschappij beïnvloedt. Bovendien wordt de islam juist in landen als Nederland gekenmerkt door een grotere diversiteit dan in landen als Turkije of Indonesië: in ons land brengen immers moslims uit tal van landen hun onderlinge verscheidenheid in in een groter geheel.

Het is – zo wordt in een reactie benadrukt – onmogelijk en naar Nederlandse moslims onbillijk om hen 'op één hoop te gooien met arme, ongeïnformeerde mensen in afgelegen streken of in steden met miljoenen mensen zonder opleiding'. Dat is een wezenlijk punt, al spreekt daar een niet minder grote generalisering uit dan men in de nota ontwaart. Als de nota – gezien de beknopte weergave in hoofdstuk 3 van een gemeenschappelijke kern van islam – werkelijk de indruk wekt dat zij op onverantwoorde wijze moslims in Nederland stereotypeert als 'ongeleterde armen', dan nemen wij daarvan hier nadrukkelijk afstand. Dit punt onderstreept opnieuw de noodzaak te onderscheiden tussen islam en christendom in religieuze en culturele of etnische vorm. Wanneer we daarvoor te weinig oog hebben, en bijvoorbeeld al te snel de aantallen belijdende christenen vergelijken met de aantallen etnische of culturele moslims (zie IR p. 5, 6) – waarbij eenvoudigweg het land van herkomst als uitgangspunt wordt genomen – trekken we de verhoudingen scheef.

Christendom als culturele vorm laat nog steeds zijn sporen na in de Nederlandse samenleving. Een buitenstaander ziet dat wellicht scherper dan wijzelf: zon- en feestdagen, trouw- en rouwgebruiken, en tal van organisaties in de civil society maken het zichtbaar. Dat wil echter niet zeggen dat de meerderheid van de Nederlanders zich op de één of andere manier vanwege de geschiedenis van ons land nog wel als christelijk ziet; het percentage nominaal christendom wordt kleiner en ook de binding met een cultureel christendom verdwijnt steeds meer. Dat komt ook tot uitdrukking in het streven van sommige politieke partijen om bepaalde cultureel christelijke elementen – de bijzondere plaats van de zondag en christelijke feestdagen, subsidie voor christelijke scholen

en instellingen, het gebruik door de kerk van de gemeentelijke basisadministratie – uit het publieke domein te verwijderen.

Dat proces, waarbij een afname van innerlijke religieuze betrokkenheid gepaard gaat met het loslaten van religieus-culturele vormen, lijkt in de islam in Nederland minder snel te gaan. Uit het recente rapport van het SCP *Moslim in Nederland* blijkt dat (jonge) moslims die in zekere zin lijken te seculariseren, toch op culturele en sociale wijze intens met de islamitische gemeenschap en rituelen verbonden blijven. Samen met de toename van het aantal moslims in Nederland in de afgelopen decennia, maakt dit alles moslims in Nederland steeds meer zichtbaar, en dan vooral in bepaalde steden en wijken: daar worden ook de sociale spanningen en maatschappelijke problemen die zo kunnen ontstaan, het sterkst gevoeld. De groei van het aantal moslims heeft ook in die zin gevolgen gehad dat moslims gebruik maken van de mogelijkheden die de Nederlandse wet- en regelgeving biedt, bijvoorbeeld om islamitische scholen te stichten, moskeeën te bouwen en imams aan te stellen. Ook stelt de aanwezigheid van meer moslims de Nederlandse rechtsstaat voor nieuwe vragen over bijvoorbeeld de onderlinge verhouding van de verschillende grondrechten (zoals rond een boerkaverbod, ritueel slachten, e.d.). Dat is overigens op zichzelf geen reden om te spreken van een toenemende 'islamisering' van de Nederlandse samenleving. Het blijft primair gaan om rechten van een minderheid.

Op nog andere wijze wordt in diverse reacties op de complexiteit en veelkleurigheid van de islam gewezen. Er wordt in de nota weinig aandacht besteed aan bijvoorbeeld moderne ontwikkelingen in de islam, aan de hermeneutische methode van islamitische theologen, aan de eigen verantwoordelijkheid van de uitleggers van de koran of ook aan de mildheid in de uitleg van hard klinkende geboden. Volgens deze reacties worden de letterlijke en wettische aspecten van de islam gegeneraliseerd. Er is weinig oog voor de Europese islam, voor moslims die op zoek zijn om in het Westen in een minderheidspositie een goede moslim te zijn. De islam is een zeer complexe religie, waarbinnen vele zaken, ook de dingen die door buitenstaanders als negatief worden ervaren, heel erg in beweging en ontwikkeling zijn.

Het is belangrijk deze aspecten in onze beeldvorming en in ons denken een plaats te geven, al is het onmogelijk in een beknopte beleidsnota recht te doen aan de diepte, reikwijdte en verscheidenheid van islamitische interpretaties van de Koran en de traditie en de toepassing daarvan in het leven van elke dag. Daarvoor is in de meeste reacties ook begrip. Enige generalisatie in een beknopte nota over zo'n complex onderwerp is onvermijdelijk. Wel herinneren we eraan, dat de beschrijving van de islam in hoofdstuk 3 van IR slechts een aantal kernpunten weergeeft, die voor de grote meerderheid van moslims – van extremisten tot revisionisten, van liberale tot orthodoxe moslims - tot de fundamenten van het geloof behoren. Wanneer hier een aantal gevoelige kwesties wordt benoemd – de islam en minderheden en de islam in onze maatschappij – wordt dat in breder perspectief geplaatst. IR benadrukt dat moslims hier heel verschillend mee omgaan en dat er verschillende interpretaties mogelijk zijn. Dat zij hier nogmaals onderstreept, zij het in het besef dat het niet aangaat te proberen de zorg van mensen weg te nemen door alle moeilijke aspecten te ontkennen.

In dat verband is de kritiek dat het in de nota te veel over de islam als volksislam gaat en over populaire gevoelens onder de ongeletterde schare van moslims in afgelegen streken, minder relevant; nog even los van de vraag of de weergave in de nota inderdaad de islam vooral als volksislam neerzet. De nota houdt zich niet enkel bezig met de klassieke islam of een ideale islam, maar met het fenomeen islam zoals zich dat in onze wereld voordoet. Daarvan maakt ook de volksislam deel uit.

We zullen de diversiteit van de islam dus werkelijk naar alle kanten serieus moeten nemen. Andere reacties, ook van christenen uit het Midden Oosten, vragen immers aandacht voor het gebrek aan godsdienstvrijheid en voor geweld in islamitische contexten. Er zijn geleerden, bijvoorbeeld aan klassieke instituten als Al Azhar, die laten zien dat zulke fenomenen niet noodzakelijkerwijs gebaseerd zijn op de juiste interpretatie van islamitische bronnen, maar het gaat daarin tegelijkertijd wel om een realiteit die ook steunt op islamitische tradities. Met die werkelijkheid hebben wij van doen, zo goed als moslims te maken hebben met de reële verschijningsvormen van het christendom.

Recente ontwikkelingen vormen een onvoorziene illustratie van de complexiteit van de islam. Sinds het verschijnen van IR heeft zich in de Arabische wereld immers een grote omwenteling voorgedaan, de zogenaamde Arabische lente. Het is een proces met een enorme impact, waarvan nog onduidelijk is hoe het zich zal ontwikkelen. Sommige critici praten liever over de Arabische winter, het is in hun ogen een verslechtering van de situatie omdat er niet alleen overal chaos heerst, maar de extremere stromingen binnen de islam daar goed gebruik van maken. Anderen zien de openheid die ontstaan is en zijn van mening dat de deur naar meer vrijheid en democratie niet meer dicht gedaan kan worden; zij zien mogelijkheden dat in meer landen de islam als een meerderheidsreligie zich laat verbinden met een seculiere staatsopvatting, zoals dat in Turkije reeds het geval is. Het is in ieder geval duidelijk dat de toekomst helemaal opnieuw vorm moet krijgen en dat de diverse landen daarin een geheel nieuwe weg moeten uitstippelen. De christelijke gemeente hoopt en bidt, dat die weg leidt tot vrijheid, barmhartigheid en gerechtigheid, ook als ze het hart vasthoudt over ontwikkelingen die momenteel gaande zijn.

3.3 Herkennen onze gesprekspartners zich in de weergave van de islam?

De vraag of onze islamitische gesprekspartners zich herkennen in de beschrijving van de islam is moeilijk te beantwoorden. Eén reactie uit islamitische kring geeft aan dat men zich niet in alle aspecten van wat er over de islam gezegd wordt, herkent, met name ten aanzien van de opmerkingen over de sharia.

Er kan echter wel vanuit gegaan worden, dat moslims heel verschillend zullen reageren op de weergave van de islam in de nota. Ook dat is een logische consequentie van de diversiteit die er binnen de islam bestaat. In dit verband zullen we moeten onderscheiden tussen drie aspecten die meespelen in de beoordeling van wat de islam precies is. Er is de islam als fenomeen in de werkelijkheid, er is het zelfverstaan van moslims en er is de christelijke waardering en interpretatie van de islam. De eerste twee horen bij elkaar en zijn van het derde aspect onderscheiden.

Om te beginnen is de islam als fenomeen in vele gestalten en vormen present. De erkenning van die realiteit is het startpunt voor de ontmoeting met moslims. Elke verschijningsvorm zal als 'echt' erkend moeten worden, van volksislam tot klassieke islam, tot Westerse islam.

In de tweede plaats vindt er in het gesprek binnen de islam een soort interne toetsing plaats. Het fenomeen islam vraagt om interpretatie en reflectie. Dat is ten diepste een interne aangelegenheid. Niet alles wat 'islam' heet is volgens alle moslims ook 'islam'. Dat iemand zich moslim noemt, maakt deze persoon nog niet in de ogen van elke moslim tot ware moslim. Het alternatief is een vorm van relativisme, die voor de meeste moslims absoluut geen optie is. Alleen moslims kunnen onderling spreken over wie zich nu met recht moslim noemt of niet en op welke gronden. Buitenstaanders zullen vragenderwijs aan het gesprek kunnen deelnemen, maar hierin geen oordeel vellen. In een reactie van joodse zijde wordt terecht benadrukt, dat *alle* geloofsgemeenschappen ervoor zullen willen en moeten waken dat het aan zowel moslims als christenen alsook joden zelf is om ieder hun eigen geloof te definiëren, vanuit het eigen zelfverstaan.

In de derde plaats heeft de gemeente van Christus op basis van haar bronnen en tradities haar eigen gedachten over de islam in de door God geschapen werkelijkheid. De islamnota doet een poging zulke gedachten te verwoorden. Daarin zullen moslims zich dus niet herkennen. Ook heeft de diversiteit van moslims tot gevolg dat niet iedereen zich in alle aspecten van de beschrijving van het brede fenomeen zal herkennen, voor zover het afwijkt van de eigen ervaring. Elke islamitische traditie zal ook weer een ander antwoord geven op de vraag wat nu echt islam is en wat niet (de tweede stap in het beoordelen van de islam). Dat neemt niet weg dat andere vormen van islam toch ook tot de islamitische traditie behoren en door ons serieus genomen moeten worden. Op dit punt zou meer input van diverse islamitische instanties en bewegingen wellicht helpen om een completer beeld van de islam te ontdekken.

3.4 Intermezzo: christelijke diversiteit.

Hetzelfde geldt overigens voor het christendom. Er zijn beschrijvingen van het christendom waarin niet elke christen zich persoonlijk herkent, maar die niettemin recht doen aan een belangrijk deel van het christendom, misschien wel van een deel van het christendom dat wereldwijd meer impact en gevolgen heeft voor de maatschappij dan de eigen traditie.

Wat gezegd is over de diversiteit van de islam is dus evenzeer van toepassing op de diversiteit van de christelijke gemeenschap. Naast de beschrijving van het zeer brede fenomeen christendom, is er de interne discussie over het christelijk zelfverstaan (wie is de echte christen?) en is er ook de beoordeling van het christendom door de islamitische traditie. In die context is er van meerdere kanten op gewezen dat christenen in en buiten Nederland nogal divers denken over de kernpunten van het christelijk geloof (tweede aspect). Die diversiteit krijgt in de nota beperkte ruimte. Hetzelfde geldt voor de diversiteit aan christelijke visies op de islam. Voor beide is de contextualiteit zeer bepalend. In Indonesië zijn de relaties tussen moslims en christenen van een totaal andere aard dan in bijv. Egypte of Libanon. Christenen die in de context van de islam gediscrimineerd of vervolgd worden (of werden), zullen een minder positief beeld hebben van de islam dan zij die lang in vrede met moslims samenleven. Het is terecht om voor die diversiteit aandacht te blijven vragen en in dat opzicht het intrareligieuze gesprek te blijven voeren. Dat is evenzeer vrucht van de ontmoeting met de religieuze ander. Tegelijkertijd, wie niet alleen maar wil zwijgen of relativiseren, zal in algemene en daarom enigszins generaliserende zin over het christelijk geloof en de islam moeten blijven spreken. De Protestantse Kerk in Nederland wil haar visie onder woorden brengen om zich echt in het gesprek te mengen en zich erop te laten bevragen.

In dat opzicht is het goed nog eens te wijzen op hoofdstuk 5a van IR, waar juist de kritische reflectie op eigen geloof en handelen nadrukkelijk wordt aanbevolen. Juist daar blijkt dat de inzet vanuit eigen identiteit geen gesloten inzet is, dat de nota niet het laatste woord is dat gesproken is, maar dat de kerk voortdurend onderweg is om steeds weer de essentie van het Evangelie aangezegd te krijgen. Het is opmerkelijk dat juist deze paragraaf in de reacties weinig aandacht krijgt.

3.5 Concreet benoemde aspecten van de islam

In de context van de vraag of de nota IR de islam recht doet, is door meerderen gewezen op de zinsnede dat de islam Jezus niet erkent als meer dan een profeet (IR p. 5). Dit is, zo wordt gesteld, niet correct, omdat de islam 'Isa niet alleen erkent als 'profeet', (nabi), maar ook als gezant (rasoel). Een gezant is iemand die als boodschapper van God openbaring als 'boek' heeft ontvangen. Jezus heeft het Evangelie ontvangen en is één van de slechts vier gezanten in de islam, naast Mozes (Torah), David (Psalmen) en Mohammed (Koran). In dat opzicht erkent de islam Jezus inderdaad als meer dan een profeet.

Hierop wordt terecht gewezen. De nota maakt onvoldoende onderscheid, als slechts wordt gesteld dat Jezus in de islam 'een belangrijke profeet' (21) is, en de expliciete erkenning dat Jezus in de islam ook een 'rasoel' is, ontbreekt. Niemand ontkent dat de Koran op een aantal plaatsen in relatie tot de christelijke belijdenis expliciet de gedachte afwijst, dat Jezus meer is dan een schepsel. Maar de islam wordt meer recht gedaan, als het onderscheid tussen profeet en gezant wordt gehonoreerd.

Ook is door diverse respondenten ingegaan op de zinsnede dat djihaad voor sommige moslims bijna een zesde zuil zou zijn (IR p. 12). Enerzijds wordt gevraagd te erkennen dat djihaad vooral 'streven' of 'worsteling' betekent en dat vele moslims de djihaad niet zien als een heilige oorlog, maar als een geloofsworsteling. Anderzijds wordt erop gewezen dat het onderscheid tussen de kleine djihaad (heilige oorlog) en de grote djihaad (geloofsworsteling tegen het kwaad in je leven) berust op een enkele onbetrouwbare overlevering. De reacties vormen zo een treffende illustratie van de grote diversiteit binnen de islam: voor beide vormen van kritiek valt veel te zeggen.

Tot slot wordt in een reactie de zinsnede dat de islam het jodendom en het christendom nodig heeft voor haar identiteit (IR p. 20) ter discussie gesteld. Die zou suggereren dat de islam geen

eigen karakter en identiteit heeft. Hier is sprake van een misverstand. De intentie van die uitspraak is te benadrukken dat de islam zichzelf in het begin heeft gepresenteerd als een vervulling en correctie van christendom (en jodendom). Het christelijk geloof wordt in meerdere opzichten verondersteld en een belangrijk deel van de traditie is in dialoog en interactie met christendom en jodendom ontstaan. De nota wijst – evenals eerder de IP-nota – op de parallel die er is tussen de islam die zich verstaat als de voortzetting van het christendom en het christendom dat zich ziet als de voortzetting van het jodendom (IR 4 B vii). Deze parallel valt niet te ontkennen, en helpt wellicht ook om te begrijpen hoe veel moslims christenen zien.

4 Wie is onze God?

Naast de opmerkingen met betrekking tot de weergave van de islam in IR neemt in de reacties de vraag naar God een belangrijke plaats in, met name de vraag of de God van de islam en de God van het christendom nu wel of niet dezelfde is. De paragraaf in de nota over die vraag (4 B ii, p. 26, 27) laat het antwoord in zekere zin in het midden. Dat verklaart wellicht ook de dubbelheid van de reacties. Aan de ene kant wordt gevraagd om een duidelijkere verklaring dat God en Allah niet dezelfde zijn, aan de andere kant wordt opgeroepen nadrukkelijk te belijden dat ze wel dezelfde zijn. Daaraan liggen verschillende (geloofs)ervaringen en benaderingen ten grondslag. Gaat het in islam en christendom om dezelfde God? In zekere zin is dat een onmogelijk te beantwoorden vraag. Wie er te makkelijk ja op zegt, zal dan toch nog moeten uitleggen wat de betekenis is van de fundamentele verschillen tussen het godsbeeld in de islam en dat in het christendom. Naast de onmiskenbare overeenkomsten zijn deze verschillen dermate groot, dat men zich met recht kan afvragen of we het dan nog wel over dezelfde God hebben. Maar wie de vraag te gemakkelijk met nee beantwoordt, zal ook vastlopen. Want, zo benadrukken diverse reacties, christenen zijn monotheïsten en geloven dus dat er maar één God is en daarom kunnen moslims geen andere God aanbidden. Inderdaad belijden christenen één God. Niet voor niets hebben christenen zich – in hun uitleg van de Triniteitsleer - steeds weer willen verweren tegen het verwijt uit islamitische kring dat zij in feite geen monotheïsten maar polytheïsten zouden zijn. Het uitgangspunt voor een volgende stap in de beantwoording moet inderdaad zijn dat wij geloven dat er één God is. Deze God heeft zich in de historische context van de traditie bekend gemaakt. Moslims beroepen zich op dezelfde historische traditie. Vaak wordt in dit verband op Abraham gewezen als de gemeenschappelijk voorvader. Joden, christenen en moslims gaat het erom de God van Abraham te dienen. Het gesprek zal dus gaan over de vraag wie deze God nu precies is. Zijn onze beelden van Hem ook niet heel erg uiteengegroeid? Hebben we het nog wel over de Ene? Dat verklaart dat er ook reacties zijn, die de betekenis van Abraham voor de ontmoeting tussen christenen en moslims zouden willen relativiseren: de verschillen zijn wat deze reacties betreft te groot geworden.

In deze context is in een reactie de vraag gesteld of christenen moslims dan wel als echte gelovigen beschouwen of misschien eerder als fantasen (of erger, dienaren van de duivel). De meeste moslims ervaren het begrijpelijkerwijs als een ernstige belediging als van hen gezegd wordt dat ze in een andere God geloven. Het past christenen voluit te erkennen dat moslims in oprecht geloof de God van Abraham willen dienen. Juist dat geeft aan het gesprek tussen christenen en moslims – en natuurlijk evenzeer joden – de nodige diepte. Zolang er nog zo veel vragen zijn, dienen al te snelle antwoorden te worden vermeden.

Makkelijk ligt het immers niet, aan geen van beide kanten. Er zijn ook moslims die niet vinden dat christenen en moslims in dezelfde God geloven en in sommige islamitische landen worden vragen gesteld bij het gebruik door christenen van de aanduiding Allah voor de God van het christendom. Er zijn ook christenen die zich in diverse contexten afvragen of moslims hen als gelovigen erkennen. Worden zij door moslims, of het nu de 'ongeletterde massa' betreft of de mensen die weten wat geloven inhoudt, inderdaad – naar een klassieke islamitische uitdrukking - gezien als 'mensen van het boek', en dus gelovigen, of toch als ongelovigen en afvalligen?

In IR ligt een onmiskenbare spanning ten aanzien van de Godsvraag. Aan de ene kant is er respect voor de moslim en dus ook voor diens geloof in de God van Abraham, de God die ons als de Vader van Jezus Christus geopenbaard is. Aan de andere kant is er ook het besef dat de verschillen tussen islam en christendom niet maar cosmetisch van aard zijn; het gaat om meer dan een verschillende menselijke vormgeving van hetzelfde geloof in God, dat ten diepste toch op hetzelfde zou neerkomen. Er zijn in dit verband met name diepgaande verschillen in visie op de manier waarop God omgaat met mensen en op de wijze waarop God zelf in deze omgang be-

trokken is. Juist de naam van Jezus Christus drukt voor christenen uit hoezeer God zich met mensen verbindt en voor hen op de bres gaat staan.

4.1 Bidden met moslims

Dat brengt ons als vanzelf bij een volgend punt, de vraag naar het bidden met moslims, een vraag die diverse respondenten bezighoudt. Dat heeft te maken met interreligieuze vieringen die er op tal van plaatsen zijn; er zijn christenen die ervaringen hebben met het bidden met moslims. De paragraaf wekt bij een aantal mensen niettemin de suggestie dat in IR impliciet toch gesteld wordt dat moslims en christenen een andere God aanbidden.

Als moslims en christenen bidden, en God hoort naar die gebeden, dan is dat niet op grond van de goedheid van het gebed. Christenen belijden dat God een Vader in de hemel is, die weet wat zijn kinderen nodig hebben, nog voor zij Hem daarom bidden. Het hangt niet af van de vele mooie woorden, of de Vader wel of niet naar zijn kinderen luistert. Gods ultieme doel is, zo geloven wij, dat mensen tot hun diepste bestemming komen, zoals God dat ons voor ogen heeft gesteld in Christus Jezus. In dat besef spreken wij over het gebed.

Iemand suggereerde dat een christen zonder moeite de fatiha – soera 1 uit de Koran - mee zou kunnen bidden. Omgekeerd kan een moslim vele psalmen en gebeden uit de Bijbel en de christelijke traditie meebeleven. Dezelfde teksten kunnen dan worden gebruikt, maar de interpretaties en achterliggende denkwerelden zullen verschillen.

Anderzijds is er ook in diverse reacties op gewezen dat het bidden van moslims en christenen dermate onderscheiden is, dat het niet zomaar met elkaar te vereenzelvigen is. De deelname door een christen aan de salaats, het gebed als pilaar van de islam, zou volgens een bepaalde reactie impliceren dat een christen moslim wordt. Onderdeel van de salaats is immers de islamitische geloofsbelijdenis dat er geen God is dan God alleen en dat Mohammed zijn profeet is.

Een moslim kan naar eigen overtuiging bidden zoals Jezus, en bidden tot de God van Jezus. Maar men kan ook stellen dat een moslim op het moment dat hij in Jezus naam tot de Vader gaat bidden, toch geen moslim meer is: dan verbindt hij zich immers aan het geloof in Jezus Christus, althans als 'bidden in de naam van Jezus Christus' voor betrokkene dezelfde betekenis heeft als in de christelijke traditie. Bidden in Jezus' naam is dan immers meer dan een magische formule. Het is een uiting van een bidden waarin de persoon en het werk van Jezus Christus doorklinkt, een gebed waarin Jezus' eigen stem mag doorklinken. Dit te beseffen is overigens ook voor christenen geen automatisme.

Met dat al kan het zinvol zijn in gezamenlijke bijeenkomsten van christenen en moslims (biddend) teksten te lezen die uit een van beide tradities afkomstig zijn maar ook binnen de andere traditie kunnen worden herkend.

De brochure *Bidden tot dezelfde God*⁴ biedt verdere verheldering en een handreiking ten aanzien van de concrete praktijk van bidden met moslims en van interreligieuze vieringen.

4.2 Getuigenis en dienstbetoon.

Op de aanbevelingen van de nota ten aanzien van getuigenis en dienstbetoon zijn diverse reacties gekomen. Enerzijds wordt benadrukt dat getuigenis en dienstbetoon geen twee afzonderlijke vormen van handelen zijn, maar dat juist dienstbetoon een getuigenis is. De diverse aspecten in de aanbevelingen zijn inderdaad niet bedoeld als afzonderlijke en soms tegengestelde vormen, het gaat om onderscheiden aspecten van het op moslims en de Nederlandse maatschappij betrokken zijn. Zo zijn ook dienstbetoon en gebed op elkaar betrokken, evenals gebed en getuigenis.

Vanuit Indonesië, waar secularisatie niet een rol speelt die vergelijkbaar is met die in Nederland, wordt gevraagd of christenen in Nederland de islam ook zouden kunnen zien als uitdaging gericht aan het secularisatieproces, meer dan als aanval op het christendom. Moslims in Nederland ervaren dat de secularisatie ook in hun gemeenschap toeneemt. Dat biedt inderdaad wellicht kansen

⁴ P. van Cuilenburg e.a. (red.), *Bidden tot de zelfde God?*, Driebergen 1991

om met moslims samen na te denken over de betekenis van het secularisme en over de vraag hoe gelovigen zich in een gesecculariseerde samenleving zouden kunnen opstellen.

Vanuit het Cairo-overleg, waarin joden, christenen en moslims samenwerken, wordt erop gewezen dat gelovigen van deze drie godsdiensten elkaar in dit opzicht meer dan in het verleden nodig hebben.

Samen staan we voor de uitdaging om daadwerkelijk te laten zien dat godsdiensten een belangrijke bijdrage kunnen leveren als het gaat om het welzijn van de mensen en de samenleving en om het behoud van ons milieu.

4.3 Dialoog

Getuigenis en dienst maken de dialoog niet overbodig of onmogelijk. Juist vanwege de missionaire opdracht is de dialoog legitiem en noodzakelijk. Een getuigende houding waarin de overtuiging van de ander niet wordt gehoord en gerespecteerd, of waarin getracht wordt met oneerlijke middelen – onoprechte argumenten, verhulde dwang of manipulatie – de ander ‘over te halen’, doet tekort aan zowel de eigen integriteit als die van de ander. Maar ook een ontmoeting waarin de eigen inspiratie perse verborgen moet blijven, vormt hooguit een begin van een echt gesprek.

Alleen waar iets van dit besef aanwezig is, wordt het spanningsveld van integriteit en respect vruchtbaar gemaakt. In dat alles – d.w.z. in dialoog én dienst en getuigenis – gaat het om woord, daad (incl. samenwerking) en levenshouding.

In de nota komt ‘de dialoog’ minder nadrukkelijk ter sprake dan in de oecumenische traditie gebruikelijk is. De term komt niet meer dan twee keer voor, terwijl meer verwezen wordt naar ‘het gesprek’ met moslims. Enkele reacties roepen de vraag op of de dialoog niet meer aandacht zou moeten krijgen. Daarover is het volgende te zeggen.

Voorop mag staan dat de kerken binnen de oecumenische beweging al veel ervaring hebben opgebouwd met de interreligieuze dialoog, en dan vooral de dialoog tussen christenen en moslims. Het nu lopende Werelddraadsprogramma voor ‘interreligieuze dialoog en samenwerking’ staat in een lange en respectabele geschiedenis. Datzelfde geldt voor het werk van de Beraadgroep Interreligieuze ontmoeting van de Raad van Kerken in Nederland. Het ligt voor de hand dat de Protestantse Kerk in Nederland haar betrokkenheid bij deze dialogen voortzet door middel van haar oecumenische inzet. Een eigen initiatief van de kerk daarnaast is niet opportuun.

Daarbij is de term dialoog niet zo eenduidig. Drie vormen kunnen worden onderscheiden. Allereerst roept de term dialoog een vrij formeel kader op van mensen die elkaar – vanuit religieuze instituten – bewust ontmoeten om met elkaar in dialoog te zijn. In een recente publicatie van het Beziingscentrum van de kerk wordt deze vorm aangeduid als de ‘dialoog van het verstand’.⁵ Daarvan worden in die handreiking onderscheiden de ‘dialoog van het leven’ en de ‘dialoog van het hart’. De dialoog van het leven is eigenlijk overal te vinden waar mensen proberen samen te leven en te werken aan een betere samenleving: de betekenis van een dergelijke dialoog, gericht op samenleven in vrede en voorspoed, kan in de Nederlandse samenleving nauwelijks overschat worden. De dialoog van het hart betreft het gesprek van mens tot mens waarin emotie en gevoel, wederzijdse persoonlijke betrokkenheid in lief en leed, centraal staan. In de praktijk is dit onderscheid betrekkelijk: de dialoog van het leven en die van het hart lopen door elkaar heen (en daarbij wordt het verstand bepaald niet uitgeschakeld!), en ook in de formele dialoog zijn de vragen van de samenleving en onderlinge betrokkenheid van de gesprekspartners van belang voor een zinvol gesprek.

Hoe dat ook zij, veel jongeren vandaag zijn niet in een formele, institutionele dialoog geïnteresseerd (dat geldt trouwens ook in de binnenchristelijke oecumene). Onze cultuur van sociale media functioneert anders, en veel meer christen-jongeren komen vandaag moslims in het dagelijks leven tegen dan tien jaar geleden. Voor steeds meer mensen is het gesprek met moslims gewoon onderdeel van het dagelijks leven; het is het gesprek op het werk of in de buurt.

⁵ *Verder dan dialoog*, een handreiking voor dialooggroepen (Beziingscentrum van de Protestantse Kerk in Nederland, 2009), 31

Vanuit de kerk gezien, blijft ook de meer formele dialoog niettemin noodzakelijk, juist ook als het gaat om grote conflicten en problemen; steeds zal wel helder verwoord moeten worden waar de dialoog op gericht is.

In alle gevallen wordt een echte dialoog gekenmerkt door respect, gelijkwaardigheid en de oprechte bereidheid naar de ander te luisteren en van hem/haar te leren, ook als het gaat om een beter begrip van de eigen traditie.

In de context van dialoog wordt er door sommigen terecht op gewezen dat de gemeente van Christus zich op de kruispunten die worden geformuleerd (IR hoofdstuk 4 C) ook nadrukkelijk wil laten bevragen om haar eigen eenzijdigheden scherper in beeld te krijgen. Daarbij geldt, dat de kerk zich niet alleen wil bezinnen op waar ze zich zelf van bewust is geworden (IR hoofdstuk 5 A), maar ook op elementen die door anderen worden gesignaleerd.

4.4 Israël en het jodendom

In diverse reacties, vooral ook uit joodse kring en uit het overleg tussen joden en christenen, worden vragen gesteld ten aanzien van de verhouding van de islamnota tot de IP-nota. Wordt er voldoende recht gedaan aan de – in de IP-nota beleden en geconcretiseerde – onopgeefbare verbondenheid met Israël? Is er daarbij voldoende aandacht voor het verbond? En zou er niet nadrukkelijker steun uitgesproken moeten worden voor de staat Israël tegenover de islam?

Vooropgesteld moet worden dat de IP-nota door IR niet wordt vervangen, maar vanuit een ander perspectief aangevuld. Wat daarin staat, geldt onverkort: de verbondenheid met het volk Israël is en blijft voor de kerk onopgeefbaar. Dat wordt als een fundamenteel uitgangspunt gehandhaafd (vgl. pg. 51). Ook in contacten met moslims wil de kerk zich expliciet later aanspreken op wat in de IP-nota is geschreven over de onopgeefbare verbondenheid met het volk Israël.

Expliciet wordt gevraagd waarom IR niet ingaat op antisemitisme en antizionisme in de islamitische gemeenschap. Over antisemitisme mag inderdaad nooit lichtvaardig worden gedaan en we zullen elkaar daar telkens weer op moeten aanspreken. De Protestantse Kerk in Nederland ziet het in haar kerkorde heel bewust als een taak van de generale synode om ‘het inzicht in en de bestrijding van antisemitisme te bevorderen’ (ord. 1-2-2). In de IP-nota is daarover door de synode indringend gesproken. Daarbij werd ook het volgende gesteld: “Dat antizionisme, antijudaïsme en anti-Israëlsche gevoelens in het Midden-Oosten een grote rol spelen valt niet te ontkennen. Daarin is ook sprake van ideologisch antisemitisme. Een historische invloed van antisemitisch denken uit het Westen is daarbij onmiskenbaar. De term ‘antisemitisme’ is in zoverre problematisch, dat men moet bedenken dat Palestijnen zelf ook ‘Semieten’ zijn. Alleen door het gesprek hierover te zoeken zal duidelijk worden welke rol ideologisch antisemitisme hier speelt”.⁶ Overigens is het thema in de islamitische gemeenschap nadrukkelijk onderwerp van gesprek.

Van andere zijde wordt in dit verband overigens ook benadrukt dat niet alleen joden te maken krijgen met vijandige acties en uitlatingen vanuit bepaalde allochtone en autochtone kringen, maar dat ook moslims te lijden hebben onder discriminatie en negativiteit.

In haar spreken zal de kerk wel onderscheid moeten maken tussen antisemitisme en antizionisme. Dat onderscheid is in het contact met de islamitische gemeenschap fundamenteel. Het laatste is niet op één lijn te stellen met het eerste. Wie moeite heeft met (christen-)zionisme is nog geen antisemiet, maar antizionisme dat het bestaansrecht van de staat Israël ontkent, dient scherp te worden afgewezen.

In meerdere reacties wordt gewezen op onhelderheid in theologische gedachten over Israël. Enerzijds wordt er gevraagd naar de verhouding tussen het Joodse volk en het volk Israël. Zijn deze twee identiek, of gaat het over iets anders? Over welk Joodse volk spreken we nu eigenlijk, over welk deel van Israël gaat het? Die vragen komen in de nota inderdaad niet terug, maar daarop is in de IP-nota uitvoerig ingegaan. IR beoogt op dat punt geen andere koers te varen.

⁶ Nota “Het Israëlisch-Palestijns conflict in de context van de Arabische wereld van het Midden-Oosten” (2008), p. 23

Anderzijds wordt er gewezen op een bepaalde theologische ambivalentie in de nota betreffende het volk Israël. Naast de uitgesproken verbondenheid met het volk Israël, is er afstand. De vraag wordt gesteld of de in de nota aangegeven afgrenzing van de islam, door het sterk christocentrisch en trinitarisch gezichtspunt, ook niet het jodendom geldt? In zekere zin moet die vraag met ja beantwoord worden, al betekent dat niet, dat de kerk zich op identieke wijze verhoudt tot jodendom en islam. De kerk belijdt 'dat de verhouding van de kerk tot Israël en het jodendom anders is dan die tot de islam' (IR, p. 29).

De spanning wordt herkend, maar blijft bestaan omdat de nota geen expliciet theologische bezinning biedt over het volk Israël, maar vooral signaleert wat er in de ontmoeting met moslims op dit punt gebeurt. De IP-nota biedt een duidelijker kader voor dergelijke vragen. Het laatste woord is ook in dezen niet gesproken en de inhoudelijke bezinning en het gesprek gaan door.

Het is volkomen terecht, wanneer in een reactie wordt opgemerkt dat de islamnota niet beheerst mag worden door het Israëlisch-Palestijns conflict en dus ook geen afgeleide mag zijn van de IP-nota. De relaties met moslims in Nederland hebben een geheel eigen waarde en dynamiek. Dat er al eerder door de kerk over die relatie met de islam is nagedacht bevestigt dat ook. De IP-nota heeft in dat perspectief slechts het laatste – fundamentele – duwtje gegeven om de vele vragen die telkens weer terugkomen systematisch aan te pakken. Tijdens de bespreking van de IP-nota bleek immers dat het onmogelijk is om over het conflict in het Midden-Oosten te spreken zonder ook over de islam na te denken. Nu blijkt tijdens de bespreking van de islamnota dat er over de islam niet gesproken kan worden zonder bezinning op het volk Israël.

Het blijft van belang hierin onderscheidend te spreken. Het is geen goede zaak als de relatie met joden en moslims in Nederland voortdurend wordt gekleurd door onze betrokkenheid op (en beeldvorming van) de situatie in het Midden-Oosten. Niettemin speelt in de ontmoeting met moslims ook buiten het Midden Oosten het Israëlisch-Palestijnse conflict – in meerdere of mindere mate – altijd een rol. Alles hangt met alles samen. In resp. de IP-nota en IR komen verschillende aspecten in beeld. De vraag blijft staan hoe de onopgeefbare verbondenheid met het volk Israël ook in de islamnota geborgd kan blijven. Vanuit de islamnota kan omgekeerd gevraagd worden hoe de houding van openheid en respect, van dienstbetoon en dialoog ten aanzien van moslims in de IP-nota geborgd kan blijven. Hier ligt een zekere inherente spanning tussen beide nota's, die eigenlijk niet kan worden opgelost zonder de werkelijkheid te kort te doen.

Vanuit joodse kring wordt herkenning verwoord op het punt dat de islam evenals het jodendom meer nadruk legt op het doen van de religieuze verplichtingen, de geloofsdaad. De nota beschrijft de islam dus niet als een 'wettische' religie, zoals één van de reacties ten onrechte stelt. Die term heeft een negatieve klank en wordt in de nota ook met opzet niet gebruikt. Wetticisme heeft een element van kortzichtig navolgen van regels als doel in zichzelf, en komt in die zin natuurlijk wel voor, in christendom, jodendom en islam. Maar de nota bedoelt zeker niet over de islam, en in afgeleide zin over het jodendom, een dergelijk oordeel uit te spreken als wordt vastgesteld dat er in beide religies een sterke nadruk ligt op het doen van de wil van God en op de betekenis van wetten en regels voor het goede leven.

4.5 Godsdienstvrijheid

In meerdere reacties wordt aandacht gevraagd voor zaken die met godsdienstvrijheid in verband staan. Dat gebeurt enerzijds ter onderstreping van de soms buitengewoon moeilijke positie van christenen in diverse regio's waar moslims in de meerderheid zijn, als sprake is van ontrechting, discriminatie en vervolging. Er wordt apart gewezen op de problemen van moslims die Jezus Christus willen volgen. Volgens een enkele reactie is de problematiek rond godsdienstvrijheid en de positie van vervolgte christenen groter dan die rond moslim-extremisme.

Anderzijds wordt er in deze context ook aandacht gevraagd voor de intolerantie, stereotypering en discriminatie in de Nederlandse samenleving van moslims (en joden).

In IR wordt gesproken over "basale westerse waarden als de gelijkwaardige positie van man en vrouw, godsdienstvrijheid en vrijheid van meningsuiting" (pg. 5). In een van de reacties wordt er-

op gewezen dat de aanduiding 'westerse' gelezen zou kunnen worden als een impliciete ontkenning van deze waarden als *universele* - en niet slechts *westerse* - waarden. Een dergelijke relativering is niet de bedoeling: de kerk stelt zich op dit punt voluit achter de *Universele Verklaring van de Rechten van de Mens*. De aanduiding 'westers' wilde slechts aanduiden dat deze waarden feitelijk vooral in de westerse samenlevingen zo goed als onomstreden zijn; in Europa hebben zij rechtskracht dankzij het Europese Verdrag voor de Rechten van de Mens. Ook in een reactie van moslimzijde wordt ervoor gepleit gezamenlijk op te trekken met betrekking tot godsdienstvrijheid in Nederland. Het kan immers betekenis hebben voor mensen elders in de wereld, als wij hier een levend voorbeeld vormen dat het ook anders kan.

De Nederlandse grondwet kent bewust geen rangorde in de daarin vastgelegde grondrechten. Daarom heeft in de Nederlandse samenleving de godsdienstvrijheid formeel hetzelfde gewicht als de vrijheid van meningsuiting. Voor zover in de wetgeving – denk aan de discussie rond ritueel slachten – geen andere regels zijn gesteld, is het aan de rechter om van geval tot geval te bepalen welk grondrecht in een bepaalde conflictsituatie (een 'botsing van grondrechten') het zwaarste moet wegen. Burgers mogen daarin dan ook hun eigen prioriteiten stellen. Waar de een de privacy boven alles stelt, gaat het een ander primair om het recht van vrije meningsuiting, en zet een derde wellicht alle kaarten op de godsdienstvrijheid. Voor veel moslims en joden (maar ook voor menige christen) is godsdienstvrijheid van veel grotere betekenis dan de vrijheid van meningsuiting, met name ook ten aanzien van rituelen en godsdienstige handelingen.

De kerk kan niet genoeg opkomen voor de vrijheid van godsdienst maar dient zich dan ook te verzetten tegen *elke* vorm van discriminatie op grond van geloof, ras, gender of seksuele geaardheid. De Protestantse Kerk zal zich blijven inzetten voor een ieder die slachtoffer is van de schending van mensenrechten. Het laatste woord over de oorzaken van conflicten en problemen, over de aard van godsdienstvrijheid en van andere grondrechten is daarbij nog niet gesproken. Oorzaken zijn zeer complex, waarbij religie, cultuur, economie, etniciteit, historie en tal van andere maatschappelijke processen een rol spelen.

In een van de reacties wordt in het bijzonder gewezen op de problemen die ontstaan wanneer moslims willen overgaan tot een andere godsdienst. Gesteld wordt dat er op dit punt veel discussie is in de islamitische wereld en dat de situatie voor betrokkenen minder riskant zou zijn. In sommige landen zal dat het geval zijn. Maar een feit is ook dat de praktijk van alle dag voor mensen toch nog altijd sterk door klassieke beelden en de bronnen (Koran, traditie) en door de juridische traditie wordt bepaald. En dan blijft staan dat alle soennitische rechtsscholen in elk geval officieel leren dat geloofsafval met de doodstraf dient te worden bestraft.

In Nederland krijgt de dienstenorganisatie regelmatig te maken met mensen die als vluchteling naar ons land komen om levensgevaar te ontlopen; verder is de stichting Evangelie en Moslims betrokken bij pastorale zorg voor moslims die christen zijn geworden.

Eén van de issues in deze is ook de vraag naar de mogelijkheden en grenzen van religiekritiek: in hoeverre aanvaardt een religie, welke dan ook, de mogelijkheid dat van binnenuit of van buitenaf kritiek wordt geuit op de inhoud van een godsdienst en op de effecten daarvan in het maatschappelijk leven? Dat hangt sterk af van de culturele context waarin mensen leven. In een eer- en schaamtecultuur zal religiekritiek in het publieke domein veel minder geaccepteerd worden, dan in een postmoderne westerse cultuur. Het gesprek over religiekritiek is erbij gebaat dat we erkennen dat elke cultuur bepaalde taboes kent, die moeilijk kritisch besproken kunnen worden.

5 Overige aandachtspunten

a. Titel

Velen hebben zich in de titel van de nota, *Integriteit en respect*, herkend. Integriteit geeft – beter dan identiteit – de positie aan van de gelovige als volwassene, die de vrijheid heeft om eigen beslissingen te nemen, zonder heen en weer geslingerd te worden door de confrontatie met allerlei verschillen. Identiteit klinkt in die benadering geslotener.

Voor anderen was de titel echter verwarrend, omdat integriteit respect veronderstelt en omgekeerd en het daarmee niet gaat om twee tegengestelde polen. Identiteit zou dan een betere aanduiding zijn dan integriteit, omdat het meer de gerichtheid op de eigenheid benadrukt. Respect beschrijft de andere pool, de gerichtheid en openheid naar de ander.

Er is destijds gekozen voor de titel *Integriteit en Respect* juist om de verbondenheid van beide te benadrukken. Integriteit impliceert een houding die recht doet aan de eigen geloofstraditie, op integere wijze. Dat impliceert openheid om op die overtuiging aan gesproken en bevraagd te worden. Er wordt respect gevraagd voor die overtuiging. Dat is voor de meeste moslims ook geen enkel probleem. In een reactie van islamitische zijde werd onderstreept dat moslims niet van christenen verwachten dat ze de Koran als openbaring van God accepteren en Mohammed als Zijn profeet. Omgekeerd geldt dat evenzeer voor de integriteit van moslims. Christenen zullen ook de geloofsovertuiging van moslims moeten erkennen en respecteren. In die zin zijn integriteit en respect in wezen twee kanten van dezelfde zaak. Het nodigt ook moslims uit tot openheid om op hun geloofsovertuiging te worden bevraagd en aangesproken.

- b. In diverse reacties wordt met waardering vastgesteld dat de nota genuanceerd spreekt over een meerduidige visie op de islam. De islam heeft te maken met God, met de mens, met de boze en met de (geschapen) werkelijkheid waarin wij leven. Alleen in die complexiteit kan de islam verstaan worden. Dat geeft ruimte voor positieve aspecten, maar kan ook ruimte vragen voor religie als weerstand tegen God. Dat geldt ook voor het christendom als religie.
- c. In diverse reacties wordt ook met waardering gewezen op de bijlage, de tien ethische richtlijnen voor christelijk en islamitisch getuigenis.
- d. Er is, zoals eerder al aangeduid, weinig reactie gekomen op de oproep tot zelfreflectie in § 5 A. Dat verwondert enigszins, omdat in diverse reacties wel is uitgesproken dat de nota te veel vanuit het eigen gelijk, de overtuigdheid van de eigen waarheid, zou spreken. Zoals eerder gezegd, is de nota geen eindpunt, maar een moment van evaluatie in de doorgaande ontmoeting met moslims. Waar we over tien jaar in de relatie met moslims zullen staan, zullen we onderweg leren.

6 Positiebepaling

Nadat in IR en, in antwoord op de binnengekomen reacties, in deze vervolgnota is ingegaan op een aantal uitdagingen waarvoor de presentie van de islam in de Nederlandse context de kerken stelt, sluiten wij deze vervolgnota af met een positiebepaling die als een kader voor verder beleid mag worden beschouwd.

“De generale synode van de PKN heeft zich een- en andermaal bezig gehouden met vragen waarvoor de presentie van een groot aantal moslims in de Nederlandse samenleving de kerk stelt. In dit proces heeft de PKN contact gezocht met medechristenen, en met organisaties van moslims en joden om te leren van ervaringen die in Nederland en in andere delen van de wereld zijn opgedaan.

Christenen ontmoeten moslims in hun dagelijks leven, in de buurt, op het werk, op school en op het voetbalveld. Die ontmoeting kleurt hun leven; het roept tegelijkertijd vragen op, over de eigen identiteit, over de diepere levensvragen, maar ook over tal van actuele zaken die in onze maatschappij spelen. Die vragen wil de kerk serieus nemen. Daarbij probeert zij in alle bescheidenheid haar positie te bepalen in de huidige context. De gemeente van Christus is onderweg en pauzeert op bepaalde momenten om te reflecteren op de huidige positie: waar zijn we, waar komen we vandaan en waar gaan we naar toe? De bezinning op de vragen die de islam aan de kerk vandaag stelt, is zo'n reflectiemoment; van hieruit gaat de reis verder en wordt onderweg het gesprek voortgezet.

Kernwoorden voor de positiebepaling in de huidige plurale context zijn integriteit en respect. Integriteit impliceert dat de kerk zich met deze vragen bezighoudt vanuit haar eigen identiteit als christelijke gemeenschap. Tegelijkertijd respecteert zij de integriteit van moslims, die vanuit hun eigen traditie in de Nederlandse maatschappij aanwezig zijn.

Respect en integriteit in relatie tot de islam houdt voor de Protestantse Kerk in Nederland in:

1. In de eerste plaats heeft de kerk oog voor de complexe geschiedenis van de relatie tussen moslims en christenen. Die geschiedenis kent positieve en negatieve ervaringen en de kerk is zich er van bewust dat al die ervaringen met soms intense emoties het denken over en kijken naar de ander vandaag mede bepalen. Dat neemt de kerk serieus. Tegelijkertijd laat de kerk zich niet door die ervaringen leiden en wil zij met respect zoeken naar wegen om vandaag op vernieuwende wijze in onze maatschappij met moslims een weg te gaan.
2. De kerk heeft respect voor de eigenheid van de islamitische gemeenschap. Zij erkent dat moslims binnen het kader van de ene islam hun geloof op heel onderscheiden manieren vorm en inhoud geven en zich heel divers verhouden tot de Nederlandse samenleving. Het is niet aan de kerk uit te maken welke vorm van islam als de authentieke gestalte zou moeten worden aangemerkt. Het gesprek daarover dient allereerst binnen de moslimgemeenschap gevoerd te worden. De kerk gaat de ontmoeting aan met deze gemeenschap in al haar verscheidenheid, en sluit geen groepen bij voorbaat uit. Voorzichtigheid in het oordelen over de ander is nodig om relaties mogelijk te maken.
3. Voorts dient te worden vastgesteld dat de voornaamste vraag waarover we met elkaar in gesprek zijn niet de vraag is of we in dezelfde God geloven. Er is volgens de christelijke en de islamitische traditie één God, de God die Abraham heeft geroepen om Hem alleen te dienen en alle afgoden achter zich te laten. Belangrijker is de vraag: wie is de God die wij belijden? Dat is een kwestie die ook speelt in het gesprek dat de kerk intern voert. Mensen maken

gemakkelijk allerlei ('gesneden') beelden van de ene God en zullen telkens weer terug moeten naar de kern en zich afvragen wie de Ene nu werkelijk voor hen is. Het gesprek met anderen is daarbij onmisbaar.

4. Integriteit impliceert voor de kerk echter ook dat zij naar de islam kijkt vanuit de belijdenis dat Jezus Christus Heer en Verlosser is. Jezus Christus is het fundament en de hoeksteen van de christelijke gemeenschap. In Hem heeft God zich, naar de kerk belijdt, op beslissende wijze geopenbaard. Hoewel islam en christendom zichzelf beide zien als teruggaande op dezelfde geschiedenis van God met de mensen, zijn er meer dan cosmetische verschillen tussen christendom en islam in de visie op de wijze waarop God omgaat met mensen, wie Hij is en hoe Hij zich openbaart. Dat besef belemmert niet de erkenning dat God zich in heel zijn schepping kenbaar heeft gemaakt en dat ook moslims God oprecht zoeken.
5. Integriteit impliceert voor de kerk ook zelfreflectie, waarin de kerk zich niet beperkt tot het herhalen van wat altijd gezegd is, maar zich bereid toont fundamentele vragen opnieuw onder ogen te zien. Vragen als: wie zijn wij als protestantse kerk ten diepste, wat is de essentie van waar de kerk vandaag in geloof voor staat? Wat is de diepste roeping en inspiratie van de kerk zelf? Daarnaast betreft die reflectie ook de geschiedenis van het geloof van de kerk: hoe heeft de kerk zich ten opzichte van moslims geprofileerd? Welke indruk heeft de kerk achter gelaten als het gaat over Jezus Christus? Met welke politieke en maatschappelijke stromingen heeft zij zich geïdentificeerd?
6. De kerk is zich bewust van haar rol ten aanzien van beeldvorming van moslims en zij ziet zich geroepen stereotypen en vooroordelen te ontmaskeren. Daarbij moeten vanuit respectvolle relaties en vertrouwen dan ook bestaande zorgen over en weer gedeeld en gehoord kunnen worden. Alleen dat biedt kansen om stereotypen en vooroordelen werkelijk te bestrijden.
7. Respect voor de islam betekent ook dat de kerk bereid is en zich geroepen weet het gesprek aan te gaan over de wijze waarop voor veel moslims belangrijke waarden en praktijken zich verhouden tot waarden en praktijken die – mede als gevolg van de in Nederland eeuwenlang dominante christelijke traditie – zijn gaan behoren tot de kernwaarden van de Nederlandse samenleving, zoals godsdienstvrijheid, verdraagzaamheid en persoonlijke vrijheid.
8. De kerk spreekt haar zorg uit ten aanzien van allen, christenen, moslims en mensen met een andere levensovertuiging, die om hun geloof vervolgd worden. Zij weet zich daarbij vanzelfsprekend sterk betrokken bij christelijke minderheden en christenen met een moslimachtergrond in islamitische contexten, in het bijzonder waar zij te lijden hebben onder ontrechting, discriminatie en vervolging. De snelle en onvoorspelbare veranderingen in een aantal islamitische landen vervullen de kerk en haar leden nu weer met zorg en dan weer met hoop.
9. De kerk wil een open oog hebben voor wat het voor moslims betekent te leven in de Nederlandse samenleving: de ervaring niet te worden erkend in de bijdrage die men wil leveren aan deze samenleving maar veeleer vereenzelvigd te worden met negatieve uitingen van de islam elders, kan blokkerend werken. In het tegengaan van geloofsvervolging, in het strijden tegen onjuiste beeldvorming over en weer, en in dienstbetoon aan alle mensen die in deze wereld lijden onder onrecht en geweld, zoekt de kerk de verbinding met moslims die zich evenzeer inzetten voor recht en gerechtigheid.
10. De nota *Integriteit en Respect* beoogt niet de IP-nota te vervangen: de verbondenheid met het volk Israël is en blijft voor de kerk onopgeefbaar. Waar deze bij moslims vragen oproept, neemt de kerk die vragen serieus en wil zij zich expliciet laten aanspreken op wat daarover in de IP-nota is geschreven.
11. De kerk is dankbaar voor de wijze waarop christenen zich op lokaal vlak en in bredere verbanden inzetten voor het gesprek met vertegenwoordigers van andere religies, en moedigt nieuwe initiatieven op dit vlak graag aan. De kerk blijft ook van harte meewerken aan de

meer formele dialoog met moslims (en mensen van andere godsdiensten) zoals die samen met andere kerken binnen het verband van de Raad van Kerken in Nederland en de Wereldraad van Kerken gestalte krijgt.

12. De kerk profileert zich in de maatschappij in dienstbetoon en liefde, getuigenis, gebed en het zoeken naar samenwerken met moslims op maatschappelijk vlak. Dat doet zij vanuit haar integriteit en met respect voor de ander. Op diaconaal terrein liggen goede mogelijkheden om vanuit gedeelde waarden samen te werken. In dit verband erkent de kerk in het bijzonder dat de secularisatie ook voor moslims een punt van zorg is. Dat biedt mogelijkheden om samen te zoeken naar de betekenis van secularisatie voor de geloofsgemeenschap en naar wegen om inspirerend in de gesecculariseerde maatschappij present te zijn. De plaats van geloof in het publieke domein is voor christenen en moslims een belangrijk item.”

Tot slot. De kerk zal blijvend aandacht moeten besteden aan de toerusting van de gemeenten en haar leden voor de ontmoeting met moslims. Waar nodig zal daarvoor reeds bestaand of ook nieuw gespreksmateriaal worden beschikbaar gesteld.

7 Literatuur

Dit overzicht beperkt zich goeddeels tot literatuur die is gepubliceerd vanuit kerken en oecumenische organisaties.

Dat laat onverlet dat er op theologisch en sociaal-wetenschappelijk terrein de laatste decennia heel veel lezenswaardige boeken en artikelen zijn verschenen.

In nota IR al genoemd:

1. *Oproep en bemoediging inzake ontmoeting van christenen en moslims*. Rapport van de deputaten Gemeenteopbouw aan de Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland, Mijdrecht 1991
2. *Beeld en gelijkenis, elementen voor een visie van de Protestantse Kerk in Nederland op multicultureel samen leven* (mei 2004)
3. Verklaring voor de Samenleving (GMO, CGI, moderamen PKN, 8 juli 2005)
4. Verklaring van kerken en moslimorganisaties in Nederland (CMO, CGI, PKN en RvK in Nederland, 17 maart 2008)
5. "Beyond Toleration" (Lutherse Wereld Federatie LWF, 2006)
6. "Klarheit und gute Nachbarschaft", uitgave van de Ev. Kirche in Deutschland (EKD). 2006

Overig:

7. *Verder dan dialoog*, een handreiking voor dialooggroepen (Bezinningscentrum van de Protestantse Kerk in Nederland, 2009)
8. Tweede Vaticaans Concilie van de Rooms-Katholieke Kerk, Verklaring *Nostra Aetate*, over de verhouding tot de niet-christelijke godsdiensten (1965)
9. Pontifical Council for Interreligious Dialogue, *Dialogue and Proclamation: Reflection and Orientations on Interreligious Dialogue and the Proclamation of the Gospel of Jesus Christ* (1980)
10. Christian Reformed Church in North America, *Reformed Christian Engagement with People of Different Faith*
11. Wereldraad van Kerken: *Christian witness in a Multi-religious world: recommendations for conduct*
12. Danish Mission Council, *Theses on the recognition of people of different religions in a multi-religious society* (April 2007)
13. Commission Doctrinal (RCC France) "*Comment chrétiens et musulmans parlent-ils de Dieu?*", mai 2008 (Commission on Doctrine (RCC France), "*Do Christians and Muslims worship the same God?*", May 2008)
14. L'Eglise Reformée de France, *Les dialogues islamo-chrétiens, Information-Evangélisation*, Paris 2005 (The reformed Church in France, *The Christian Muslim Dialogues, Information-Evangélisation*, Paris 2005)
15. *Generous Love: the truth of the Gospel and the call to dialogue. An Anglican theology of inter faith relations, a report from the Anglican Communion Network for Inter Faith Concerns*, London 2008
16. Lutheran World Federation, *Deepening Faith, Hope and Love in Relations with Neighbours of Other Faiths*, ed. by Simone Sinn, Geneva:2008

17. Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz (Hrsg.), *Leitlinien für das Gebet bei Treffen von Christen, Juden und Muslimen. Eine Handreichung der deutschen Bischöfe*, Bonn 2008 (Arbeitshilfe 170)
18. P. van Cuilenburg e.a. (red.), *Bidden tot de zelfde God?*, Driebergen 1991
19. J. Folbert (red.), *Mijn Partner is moslim*, Kampen 2006
20. *Begrip Moslims Christenen* (tijdschrift; <http://begripmoslimschristenen.jouwweb.nl/>)

Websites:

De website van de Raad van Kerken in Nederland (www.raadvankerken.nl) biedt heel veel materiaal over de contacten die de kerken gezamenlijk onderhouden met vertegenwoordigers van andere religie. Daarbinnen is ook veel te vinden over de relatie met de Islam. Behalve door het aanklikken van de kopjes 'Organisatie' (> beraadgroepen, > interreligieuze ontmoeting) en 'Interreligie' valt via de zoekfunctie veel actueel nieuws te vinden.

Hetzelfde geldt voor de website van de Wereldraad van Kerken (www.oikoumene.org; zoek Interreligious dialogue and cooperation).

De Christian Reformed Church of North America heeft een overzicht van FAQ's ten aanzien van interreligieuze dialoog en geloofsgetuigenis: <http://www.crcna.org/ministries/denominational-ministry-programs/eirc-ecumenical-and-interfaith-relations-committee-2-0>.

8 Bijlagen

8.1 **Bijlage 1: Partners aan wie de nota Integriteit en respect voor commentaar is toegezonden.**

Reacties werden ontvangen van de met een sterretje gemarkeerde partners.

Organisaties en personen, Nederland

- Contactorgaan Moslims en Overheid (CMO)
- De Nieuwe moskee
- Al Nisa
- Islamitische Universiteit Rotterdam
- IHSAN (Islamitisch Instituut voor Maatschappelijke Activering)
- Islamitische Stichting Nederland
- *Stichting Islam & Dialoog
- Milli Gorus Noord-Nederland
- Unie van Marokkaanse Moskeeën Nederland
- *Raad van Kerken in Nederland
 - * Algemeen
 - * Beraadsgroep interreligieuze ontmoetingen
- *Samen Kerk in Nederland (SKIN)
- Nederlandse Zendingsraad
- * Overlegorgaan van Joden en Christenen
- *Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap
- Nederlands-Israëlitische Hoofdsynagoge
- Alle 28 Nederlands-Israëlitische gemeente afzonderlijk
- * Bond van Vrije Evangelische Gemeenten in Nederland
- Gereja Kristen Indonesia Nederland
- * Mevrouw Dr. H. Kohlbrugge
- *Commissie Dialoog van de Liberaal-Joodse Gemeente Amsterdam

Organisaties, internationaal:

- Verenigde Protestantse Kerk in België
- Council of World Mission, Ipalo House
- Council for World Mission, European Region
- *Christian Reformed Church, USA
- International Council of Christians and Jews
- *World Communion of Reformed Churches
- *Lutheran World Federation
- Middle East Council of Churches
- *World Council of Churches, Programme Interreligious Dialogue and Cooperation
- Gemeinschaft Evangelischer Kirchen in Europa (GEKE)
- Evangelisch-altreformierte Kirche in Niedersachsen

- * Evangelische Kirche in Deutschland, Landeskirchenamt
- Evangelische Kirche im Rheinland
- Evangelische Kirche von Westfalen
- Evangelisch-reformierte Kirche

Daarnaast kwamen reacties binnen van:

- Dr. Ir. H. Beltman
- Dhr. H.J. Roos
- Werkgroep Ontmoeting Moslims
- S. Dijkstra
- Dr. Jan Slomp
- J.E. van Veen
- dhr. B. Heyl
- Dr. A. Yewangoe, voorzitter Gemeenschap van Kerken in Indonesië

Verschillende leden van het Cairo-overleg (mw. H. Gelderblom, drs. H. Polak, dr. Kursat Bal) reageerden via de Werkgroep Ontmoeting Moslims op een eerdere versie van deze vervolgnota.

8.2 **Bijlage 2: Inhoudelijke samenvatting van de reacties van uitgenodigde partners**

Organisaties en personen in Nederland

Werkgroep Ontmoeting Moslims (WOM)

9 november 2010

- Positief is dat in de nota een negatieve benadering van moslims en de islam wordt afgewezen.
- Er bestaan binnen de Protestantse Kerk in Nederland verschillende theologische visies op de islam. Zou de nota niet meer recht gedaan hebben aan die diversiteit als er niet gezocht was naar de theologische visie op de islam, maar ruimte was geweest voor 'theologische visies in de PKN'?
- Waarom worden liefde en dienstbetoon, getuigenis, en samenwerking niet veel sterker op elkaar betrokken? Wij ervaren dat het getuigenis juist kan liggen in het onderlinge dienstbetoon en in de ontmoeting.
- De synode zou moslims moeten uitnodigen de nota door te lezen op eventuele onjuistheden of ongenueanceerde uitspraken over de Islam.
- Er wordt een voorstel gedaan tot twee symposia: één waarin de theologische visies op de Islam nader worden uitgewerkt en gepreciseerd, en één waarin de lokale 'best practices' op een rij worden gezet.
- *Door E. Overeem op 23 november op verzoek van het moderamen beantwoord:*
 - *Het moderamen staat voor zijn keuze om te zoeken naar de visie (convergentie). De vraag of een andere nota denkbaar was geweest, is nu niet meer aan de orde. Een voorstel om een symposium over theologische visies (meervoud) te organiseren is voor een werkgroep van de Protestantse Kerk nu niet meer aan de orde.*
 - *Aan moslimorganisaties is om een reactie op de nota gevraagd. In 2013 moet de dienstenorganisatie naar aanleiding van de reacties een vervolgnota aan de synode voorleggen. Daarmee is dit punt ondervangen.*
 - *Ook het op elkaar betrokken zijn van liefde en dienstbetoon, getuigenis en samenwerking zal in de vervolgnota aan de orde komen. Maar de indruk bestaat nu juist dat het getuigenis de laatste tijd teveel opging in liefde, dienstbetoon en samenwerking. Daarom was er behoefte aan een theologische visie op de ontmoeting met moslims.*
 - *Voor een symposium over 'best practices' kan het beste contact worden opgenomen met de programmamanager KIO, ds. Tjeerdsma.*

Beraadsgroep interreligieuze ontmoeting (Raad van Kerken)

30 oktober 2011 (zeer uitvoerige reactie)

1. De relaties met moslims maken deel uit van een veel breder netwerk van interreligieuze relaties, waarbij een diversiteit aan kerken contact heeft met diverse religieuze tradities. De bezinning die in breder oecumenisch verband plaatsvindt op die relaties zou in IR vermeld moeten worden. IR noemt een aantal landelijke islamitische koepelorganisaties en spreekt oordelen uit over hun belang.
2. Geloofsgetuigenis en benadering
Jezus staat als beeld en 'gezicht' van God terecht centraal in de christelijke geloofshouding (inhoud en moraal). De beraadsgroep vraagt aandacht voor twee punten bij de benaderingswijze en toon van IR als geheel:
 - a. *Diversiteit in christendom en islam*

- Er is onvoldoende gereflecteerd op de diversiteit van de kerken. De breedte van de interpretatie van de betekenis van Christus in de oecumene speelt nauwelijks een rol.
 - Er is te weinig oog voor de diversiteit in de islam en met voor de huidige ontwikkelingen onder moslimtheologen (buiten de ongeletterde schare van moslims in afgelegen streken en straatarme buurten en grote steden). De hermeneutische sleutel van moslim theologen, de eigen verantwoordelijkheid van de uitleggers van de koran en mildheid in de uitleg van hardklinkende geboden zijn afwezig. De verhoudingen tussen moslims en christenen in diverse landen zijn niet over één kam te scheren.
- b. Getuigenis aan de ander in gesprek met de ander*
- IR schiet tekort in het getuigenis aan en gesprek met de ander. Er zijn in dat verband twee brede wegen, namelijk alles uit het christelijk geloof weg interpreteren dat aan moslims aanstoot zou kunnen geven en het niet vertalen van de binnenkerkelijke bezinning naar de ander. De smalle weg is het getuigenis van de kerk zo te doordenken en te vertellen dat wie het christelijk geloof niet kent er niet door wordt afgestoten maar aangehouden. De inzet bij dogma's in IR, zoals met name christologie en triniteit, biedt geen toegang tot een diepgaand gesprek. De triniteit is geworden tot een 'conversation-stopper'. De IR had voorafgegaan kunnen worden door een memorandum over het omgaan met moslims, in het de ander uitnemender achten dan zichzelf. IR schetst twee wegen om te komen tot een theologische visie op de islam, vanuit de ontmoeting met moslims en vanuit de eigen identiteit. IR kiest voor de laatste weg. Dat is een verkeerd dilemma.
3. De islam of moslims in Nederland/West-Europa?
- IR zoekt naar een middenweg tussen essentialisme en nominalisme, maar komt door een traditioneel beeld van de islamitische volksreligie toch terecht in het essentialistische kamp, d.w.z. de gedachte dat elke religie altijd en overal een vaste kern heeft. Al zal men niet in nominalisme terecht willen komen, er zijn vaste elementen in christendom en islam, toch kan de kerk de religieuze diversiteit niet negeren. Moslims die in Nederland een ontwikkeling doormaken, mogen niet op één hoop gegooid worden met arme, ongeïnformeerde mensen in afgelegen streken of in steden met miljoenen mensen zonder opleiding. IR schetst een eenzijdig beeld van de islam, waarbij onvoldoende oog is voor gematigde interpretaties van bijvoorbeeld de doodstraf op geloofsafval. In de meeste islamitische landen is deze regel afgeschaft.
4. Jodendom en islam
- De kerk zou in de communicatie met moslims het woord Israël beter kunnen vermijden, omdat het in de relatie kerk en Israël in feite over de joodse religie gaat. Moslims begrijpen niet dat christenen joden zonder meer als godgelovigen erkennen, terwijl niet alle christenen moslims als godgelovigen zien.
5. Geloven moslims in God?
- De vraag of moslims in God geloven moet taalkundig en theologisch met ja beantwoord worden. Het arabische woord Allah en het Germaanse woord god betekenen beide 'God'. Omdat monotheïsten geloven dat er maar één God is, kan een christen dus niet zeggen dat moslims in 'een andere God' geloven. Wel zou het mogelijk zijn te stellen dat moslims *denken*, dat ze in God geloven, maar dat ze het niet doen; of dat moslims zich tot God richten, maar niet zien dat Jezus God-met-ons is. IR is op dit punt onduidelijk. Deze onhelderheid wreekt zich op het punt, dat moslims het als een ernstige belediging ervaren, van henzelf en van de Ene God, als de conclusie zou zijn dat zij in een andere God geloven.

6. Geloof ten dele delen en samen bidden

Delen moslims en christenen voldoende om in sommige situaties samen te kunnen bidden, met erkenning van belangrijke verschillen? Kunnen christenen en moslims samen bidden in pastorale crisis-situaties, mits de inhoud van het gebed door ieder kan worden gedragen?

7. Stereotypen en gebrek aan nuance

Op een aantal punten is IR in strijd met de feiten of geeft *halve* waarheden.

a. De islamitische visie op Jezus/Isa en de bijbel

IR zegt dat Jezus in de Islam niet meer is dan een profeet, maar miskent daarmee het onderscheid in de islam tussen profeten en boodschappers; de laatsten hebben de opdracht gekregen een openbaring aan anderen bekend te maken. Jezus is dus *wel* meer dan een profeet (nabi), hij is ook een boodschapper (rasoel).

b. De Koran: tussen letterlijk en figuurlijk

Dat de Koran door moslims wordt gezien als letterlijk uit de hemel neergedaald, zoals IR stelt, is een generalisatie, die voor veel moslims, met name in theologische kringen, niet opgaat. Deze typering miskent de vernieuwing in de islam. Het proces van koranuitleg is complex en er bestaat een uitgebreide bezinning op de hermeneutiek. Er is uitvoerige kritiek op traditionele koranuitleg.

c. 'De islam is een wettische godsdienst die heel het leven regelt'

IR stelt dat de islam een 'wettische' religie is, maar op een dieper niveau staan in de islam geloofsovergave en –vertrouwen voorop, in de dagelijkse gebeden, het vieren van de vastenmaand en de hadj. De realiteit van de omgang met moraal en regels is bovendien veel complexer en genuanceerder dan IR aangeeft. Ook de islamitische rechtspraak maakt ontwikkeling door en veel van de 'harde' regels, als het afhakken van handen, wordt vrijwel nooit toegepast.

8. De aanbevelingen

- Samenwerking is gebaat bij de erkenning dat de inspiratie van moslims en christenen overlappen.
- De kerk is gehouden om in de plaatselijke gemeenten en parochies een fair beeld van de Nederlandse islam te geven. IR is te traditioneel.
- Het is beter gemeenschappelijkheid te vinden en traditionele blokkades te omzeilen en gezamenlijkheden te zoeken als vertrekpunt van gesprek. Het is een vals dilemma dat er twee methoden zouden zijn om tot een theologische visie op de islam te komen (via gesprek met moslims en via de eigen identiteit). De kerk kan beter beginnen bij Gods barmhartigheid om van daaruit later over de zelfontleding te spreken.
- Een recente oecumenische verklaring over missionaire activiteit uit Geneve verdient een plaats als bijlage bij het Memorandum (<http://www.oikoumene.org/en/news/news-management/eng/a/article/1634/christians-reach-broad-co.html>)

Raad van Kerken

22 november 2011

- Er is waardering bij de lidkerken voor het gedegen rapport; met name kleinere lidkerken hebben zelf daarvoor onvoldoende menskracht. Er zijn ook kerken die zich minder richten op een theologisch-principiële ordening en meer op praktische vormen van christendom. De lidkerken zijn zeer divers en reageren heel verschillend op de diverse niveaus in de benadering van IR.
- Theologisch is de vraag naar het spreken over God centraal en wordt verwezen naar het document *Nostra Aetate*, van het Tweede Vaticaans Concilie uit 1965. Daarin wordt met waardering over moslims gesproken, die de éne God aanbidden. Op diverse punten, zoals

gebed, vasten, hulpverlening, positieve waardering van Jezus en Maria is er tussen christenen en moslims sprake van herkenning.

- De lidkerken van de RvK gaan verschillend om met de dogmatische verwoordingen van het godsbeeld. Een stevige accent op Christus kan de dialoog blokkeren, anderzijds hoeft het benadrukken van de uniciteit van Christus niet te leiden tot aanspraak op exclusiviteit van het christelijk geloof.
- Er wordt gewezen op het belang van de pneumatologie.
- Reacties van lidkerken worden mede gekleurd door de ervaringen met de islam van zusterkerken in het buitenland. Met name kerken die met vervolgingen te maken hebben zijn kritisch over het contact met moslims.
- Er wordt benadrukt dat de islam zeer divers is, evenals het christendom.
- Intolerantie naar joden en moslims neemt in de Nederlandse samenleving toe. De Raad wil zich inzetten voor een democratie, waarin vrijheid van godsdienst en de beleving daarvan voor ieder wordt gegarandeerd.
- Sommige vertegenwoordigers van de Raad vinden de titel van IR verwarrend. Integriteit is geen tegenstelling met respect, maar veronderstelt deze. Anderen spreken liever van identiteit dan van integriteit.

Samen Kerk in Nederland (SKIN)

23 februari 2012

- SKIN wil geen oordeel uitspreken over de nota, omdat de meningen van de lidkerken met betrekking tot de islam zeer divers zijn. Dat hangt samen met de vele stromingen onder de lidkerken, maar ook met de verschillen in herkomst.
- Eettelijke lidkerken hebben hun wortels in islamitische landen waar christelijke gemeenschappen achtergesteld of vervolgd worden. Velen hebben te maken gehad met religieuze conflicten in het thuisland en ervaren soms ook hier gevoelens van dreiging. Dat maakt de relatie van migrantenchristenen tot andere godsdiensten complex.
- Vanuit het christelijk geloof staan liefde, tolerantie en respect voor de ander centraal in de houding van de bij SKIN aangesloten kerken.

Commissie Dialoog van de Liberaal Joodse Gemeente Amsterdam

18 april 2012

- Het komen tot een theologische visie op de islam maakt onderdeel uit van de tweede fase van dialoog met leden van een andere geloofsgemeenschap (jodendom/islam). De eerste fase is het leren kennen en vertrouwen van elkaar, in de tweede fase komt de erkenning dat er grote verschillen in geloofsopvatting zijn. Naast gelovigen die het eigen geloof als het enig ware zien, gepaard met een sterke drang tot het overtuigen van de ander, zijn er ook christenen en moslims die deze overtuiging wel voor zichzelf hebben, maar die een ander niet willen overtuigen. De nota staat een exclusivistische visie voor op de relatie met niet-christelijke religies. De Joodse gemeenschap stelt vraagtekens bij de niet-gelijkwaardige dialoog die daaruit voortvloeit. De nota zet een stap terug in de tijd, in de Joods-Christelijke dialoog geldt immers een moratorium op zending. Terecht wordt benadrukt dat elke gelovige zelf mag definiëren wie hij of zij is, dat geldt niet alleen voor moslims en christenen, maar ook voor joden. Dat zou in de nota mogen worden toegevoegd.
- Ten aanzien van het Israëlijs-Palestijns conflict is de belangrijkste vraag die IR in de Joodse gemeenschap oproept: waar staat de Synode van de PKN ten aanzien van een benadering van de geschiedenis, waarbij de stichting van de staat Israël als een soort zoenoffer

voor de verschrikkingen van de Sjoa wordt gezien, één van de laatste stuiptrekkingen van het westerse kolonialisme? Deze – onjuiste – moslimbenadering van de geschiedenis komt steeds vaker voor, ook in christelijke kringen. Het kan niet zo zijn, dat de PKN aan twee gesprekspartners welgevallige antwoorden geeft, die niet met elkaar sporen. Is de PKN bereid de term onopgeefbare verbondenheid ook bij Moslims te verduidelijken? Wij vragen duidelijke antwoorden op een aantal ongemeen heftige beweringen uit de Kairosnota “A moment of truth” [Waarbij opgemerkt moet worden dat het karois document door Christenen is geschreven, LK/BR]

- De vraag in hoofdstuk I-Aii zou niet moeten zijn of de islam zich met westerse waarden verdraagt, maar of zij zich verdraagt met universele waarden.
- Aanvullende reactie van H. Gelderblom: wat is de status van dit stuk: een aanvulling, verwerking of een nieuwe nota?
- Aanvullende reactie op persoonlijke titel van H. Polak.
 - Als de oorspronkelijke nota ongewijzigd blijft en de vervolgnota slechts een aanvulling is, is dat niet sterk.
 - Antisemitisme is geen antizionisme, maar ligt wel in het verlengde ervan. Antisemitisme is haat tegen, sterke afkeer van Joden en het Joodse volk. Antizionisme is haat tegen, sterke afkeer van de staat Israël als Joodse staat, een ontkenning van het bestaansrecht van Israël als Joodse staat. Daarmee wordt aan Joden als volk het zelfbeschikkingsrecht ontnomen. In extreme vormen zijn antisemitisme en antizionisme uit op het laten verdwijnen van resp. alle Joden en de staat Israel van de aardbodem. Dat is iets anders dan kritiek op de staat Israël. Het is aan de PKN om in het gesprek met moslims en ‘de’ islam de onopgeefbare verbondenheid met Joden, jodendom en Israël als Joods land daadwerkelijk inhoud te geven.

Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap

18 oktober 2012

- Respect is wederkerig, dat zou in de titel toegevoegd mogen worden.
- De relatie met de islam zou in Nederland voor de kerk niet beheerst mogen worden door het Israëlitisch-Palestijns conflict, dat als aanleiding voor de nota genoemd wordt
- Het doordenken van een PKN-brede visie op de relatie met de islam biedt de mogelijkheid om de onopgeefbare verbondenheid met Israel, inclusief de plaats van de staat Israël, ook duidelijk te borgen
- Het is belangrijk te erkennen dat de islam de twee testamenten als bronnen van de islam beschouwt en de figuren daarin als islamieten.
- Mohammed is niet van oorsprong joods, Jezus wel.
- Volgelingen van de islam en hun leiders vormen ‘daar’ – in islamitische landen – een meerderheid in een ‘religieuze samenleving’, hier een minderheid, in een zich seculariserende samenleving. Dat is belangrijk voor de verhouding tot moslims in Nederland maar wordt door de nota nauwelijks benoemd.
- Er is onvoldoende aandacht voor het probleem van geloofsafval; in de islam lijkt het dat door mensen uitgevoerde strafmaatregelen in dezen legitiem zijn.
- Het doen van de religieuze verplichtingen neemt ook in het jodendom, net als in de islam, een centrale positie in. Het grondrecht van vrijheid van religie is op die grond voor joden en moslims wezenlijk anders dan de vrijheid van meningsuiting, de vrijheid van gedachten of de vrijheid van vereniging en vergadering. Dit kan de kerk helpen de positie van de islam in de samenleving en jegens de overheid te begrijpen.

- In het benoemen van de oorlogen in Afghanistan en Irak als christelijke expansieoorlogen wordt de aanleiding daartoe, met name in het eerste geval (9/11), miskend. Is het symmetrisch wel juist 9/11 met Srebrenica te vergelijken? Een betere vergelijking zou zijn de verschillende manieren waarop aan resp. westerse en islamitische kant uiting wordt gegeven aan verontwaardiging. Ook het omgaan met humor, spot en religiekritiek is een punt van aandacht.
- Hoe moeten wij om gaan met de opvatting dat het eigen geloof het ware geloof is? Het jodendom onderscheidt zich daarin van islam en christendom dat zij niet-joden niet wil overtuigen.

Overleg van Joden en Christenen (OJEC)

23 oktober 2012

- Bezinning op antisemitisme en antizionisme ontbreekt in de nota. Het verwoorden van de zorg van de joodse gemeenschap in de nota zou uiting zijn van de onopgeefbare verbondenheid van de kerk met het joodse volk.
- Er is onhelderheid en ambivalentie in de theologische bezinning omtrent Israël. Treft de christocentrische en trinitarische afgrenzing van de nota jegens de islam niet evenzeer het jodendom?
- In de nota ontbreken Israël en de notie van het verbond. De genoemde structuurovereenkomsten tussen jodendom, christendom en islam leiden niet tot een conclusie. Sommige joodse stemmen zien ook continuïteit tussen jodendom en nieuw-testamentisch christendom, maar dan gericht op de gojim.
- In de nota is er wel Christus-getuigenis, maar niet het opkomen voor het volk Israël tegenover de islam. Er is vrees dat de Kerk om missionaire redenen (ten aanzien van de islam) afstand neemt van Israël.
- Er is in IR een tekort aan verwerking van de dialoog-ervaringen. Te veel wordt gedacht vanuit eigen systematisch-theologische bron.

Stichting Islam en Dialoog

31 oktober 2012

- Er is waardering voor het initiatief van de PKN.
- De dialoog is in deze moeilijke tijden, waarin de relaties tussen moslims en christenen op de proef wordt gesteld, van cruciaal belang
- Volgens de Kor'an is de verscheidenheid onder mensen een manifestatie van de wil van God. De bedoeling ervan is te wedijveren in goedheid. Daarmee is er ruimte om de ander te accepteren en te kennen zoals hij geaccepteerd en gekend wil worden, zonder oplegging van de eigen overtuiging aan de ander. Er wordt van een christen niet verwacht de Koran als openbaring van God en Mohammed als zijn gezant te erkennen, noch van een moslim dat er geen verlossing buiten Jezus is.
- De geschiedenis van de relatie tussen christenen en moslims in de nota is niet bedoeld om te provoceren, maar kan – zonder kennis van de achtergronden van conflicten – wel tot negatieve gevoelens leiden. Anderzijds is aandacht ervoor wel nodig. Speciale thematische gelegenheden zouden geschikt zijn om deze zaken te bespreken
- Het is vruchtbaarder om in de Nederlandse context van de dialoog te kijken hoe we samen concreet kunnen bijdragen aan de bestrijding van armoede, ziektes en onrechtvaardigheid dan om stil te staan bij conflicten tussen moslims en christenen in het verleden.
- Men herkent zich niet in enkele aspecten van de sharia, zoals die in de nota vermeld zijn, evenmin als in de beschrijving dat de islam een wereldveroverende missie heeft.

Bond van Vrije Evangelische gemeenten in Nederland (reactie van het seminarium)

4 december 2012

- De nota toont een goede situering van de problematiek, een bondige samenvatting van de islam en zicht op de actuele vragen die spelen
- Er is een duidelijke positionering ten opzichte van de islam vanuit de protestantse traditie, die met de christologische inzet aansluit bij de geloofsbeleving van de Bond. De uitwerking laat ruimte voor verschillende theologische mogelijkheden.
- Het blijft een sterk theologisch traktaat, waarin weinig van de geloofspraktijk en beleving van moslims in Nederland terugkomt.
- Voor het leggen van contacten met moslims is een theologische visie voor de gemeente van weinig nut. Uit de geschiedenis blijkt dat een discussie over de geloofsleer nauwelijks bijdraagt aan contacten tussen moslims en christenen; dat vraagt een ander geloofsgesprek

Kursat Bal (vertegenwoordiger van Contactorgaan Moslims en Overheid in Cairo overleg)

21 februari 2013

- Je leert jezelf kennen door de ander te leren kennen.
- Het doel van ontmoeting en dialoog is voornamelijk een harmonieuze, vredige en welvarende samenleving te vormen. Daar hoort bij elkaar de ander te kennen en jezelf te laten kennen, zodat er vertrouwen ontstaat. Zo is het ook mogelijk gezamenlijk op te trekken in het opkomen voor leefruimte voor moslims en christenen in het publieke domein. Het vormen van harmonie heeft een internationaal aspect en kan als voorbeeld dienen voor conflictsituaties in het buitenland.
- De theologie wil onderscheiden en zuiver houden, het samenleven leidt tot onvermijdelijke interacties.
- De diversiteit van de moslimgemeenschap in Nederland is groter dan in de herkomstlanden. Elke islamitische nationaliteit/achtergrond heeft de diversiteit van het land van herkomst meegenomen.
- Je verwacht van elkaar een bepaalde houding in de ontmoeting. Er is daarom zelfreflectie nodig, op de eigen attitude: is die ook zoals ik het van de ander verwacht?
- Het verschil tussen beide religies is essentieel en, omdat de islam na het christendom is ontstaan, voor de islam misschien nog wel belangrijker dan voor het christendom. Het is – volgens moslims – één van de redenen dat God de islam juist heeft doen ontstaan.
- Bidden zoals Jezus en bidden tot de God van Jezus kan voor een moslim. Bidden tot Jezus en tot de 'Vader' maakt van een moslim een afvallige.
- In het Cairo overleg wordt positief benadrukt dat de drie religies samen in dienstbetoon kunnen laten zien dat godsdiensten een belangrijke bijdrage kunnen leveren aan het welzijn in de samenleving.
- Staan christenen ervoor open dat de islam een liefde kan hebben voor het christendom (Jezus en Maria)?
- De relatie tussen moslims en christenen moet gestalte kunnen krijgen los van het Palestijns-Israëliësch conflict. Het conflict is recent, de religies bestaan al veel langer.

Dr. H. Kohlbrugge

Zonder datum

- Wat is de zin van deze nota? Een woord van de Kerk, van de synode, zal altijd een getuigend karakter moeten hebben. De nota is echter veel te fenomenologisch, beschouwt het christendom en de islam als twee religies, die zij met elkaar vergelijkt en tegen elkaar afzet, zonder een keuze te maken. De nota heeft een toeschouwershouding. Uitgangspunt is het Oude Testament, wij zijn in Israël ingelijfd. Het gaat om de verhouding van de islam tot de God van Abraham, Isaak en Jakob; die gedachte wordt in de rest van de nota verwaarloosd. Het gaat om de Godsvraag, waarover een aparte bijlage is toegevoegd, met een uitvoerige theologische bespreking: Wie is God? Wie is Allah? De conclusie luidt dat de God van Israël en Allah diepgaand van elkaar afwijken.
- Er volgt een gedetailleerde bespreking van elke paragraaf van de nota met suggesties voor verbetering. Tevens volgen naast bijlage 1 over God en Allah nog drie bijlagen: 2. Leven en literatuur: de geschiedenis biedt geen handvat voor het verstaan van de frustraties van de moslims. 3. Het gebed, met een uitleg van het islamitische gebed. 4. Noordmans De drie-enige God (een verkorte weergave van Herschepping II, 223).

9 Organisaties internationaal

World Council of Churches (Clare Amos)

21-08-2012

- De nota is een waardevol document
- Er zijn vragen ten aanzien van de Engelse tekst en de transliteratie van Arabische termen
- De vergelijking tussen aantallen moslims en christenen in de nota gaat scheef als geen rekening gehouden wordt met het verschil tussen cultuur-gelovigen en praktiserende-gelovigen (moslims en christenen).
- De Arabische lente zal benoemd moeten worden.
- Wordt met 'Israël' het volk 'Israël' bedoeld of het Joodse volk? (Sectie C)
- De beschrijving van de geschiedenis van de relatie tussen christenen en moslims zou met het positieve moeten beginnen. De negatieve inzet kleurt het hele document.
- In relatie tot Israël zou expliciet de bezetting van Palestijns gebied (de oorlog van 1967) benoemd mogen worden.
- Heeft de islam het christendom en het jodendom nodig voor haar eigen identiteit?
- Omdat christenen monotheïsten zijn kan Allah geen andere god zijn.
- Het is beter te spreken over vervolgte christenen dan over vervolgte kerken.
- Er zou verwezen kunnen worden naar het WCC document: 'Christian Witness in a Multi-religious World'.

Christian Reformed Church North America

22 september 2012

- De nota is met veel waardering ontvangen; er is overeenkomst tussen de situaties in Nederland en Noord Amerika.
- Er wordt verwezen naar een theologisch document van de CRCNA: "Reformed Christian Engagement with People of Different Faith".

Evangelische Kirche in Deutschland

18-10-2012

- De nota is zorgvuldig en omvat diverse benaderingen en aspecten.
- Er is waardering dat de nota start bij de context, inclusief de in de maatschappij aanwezige angst.
- Evenzeer wordt gewaardeerd dat de geschiedenis van de relatie tussen beide religies niet enkel vanuit de negatieve, maar ook vanuit de positieve ervaringen wordt benaderd en dat de islam in alle diversiteit wordt beschreven.
- Er wordt aanbevolen een internationale uitwisseling te organiseren over de nota en vergelijkbare documenten. Omdat er geen Europees comité is die dat zou kunnen organiseren, zou een initiatief van de PKN welkom zijn.

World Communion of Reformed Churches

26 november 2012

- De nota plaatst de rol van de kerk terecht in de context van alle ontwikkelingen in de relaties tussen christenen en moslims

- Het mandaat van de kerk is het zichtbaar maken van de liefde van Christus; getuigenis en dienstbetoon impliceren respectvolle interactie en samenwerking met andere religies. Tevens heeft de kerk de taak vragen vanuit de gemeente te verhelderen.
- De uniciteit van Jezus Christus is theologisch belangrijk en mag niet gecompromitteerd worden. Religies die dat getuigenis verduisteren of verhinderen zijn voorwerp van Gods oordeel.
- Het belangrijkste theologische gezichtspunt ten aanzien van de relatie islam-christendom in IR is het meervoudige perspectief, waarin aandacht is voor schepping, machten en menselijke keuzevrijheid. Daardoor wordt een simplistische keuze voor óf het exclusivistische óf het inclusivistische óf het pluralistische model in een theologie van de islam voorkomen.
- De islam als 'spiegel' benoemen is een interessante en vruchtbare benadering, die christenen uitdaagt te verduidelijken waarin het leven met Christus verschilt van het seculiere leven. Tevens vraagt het christenen hoe angst voor de islam samengaat met geloof in de drie-enige God.
- Een document als dit heeft beperkingen. Enerzijds wordt benadrukt dat de islam zeer diverse vormen kent, anderzijds blijkt in de uitwerking dat een bepaalde vorm van essentialisme in zo'n kort document bijna onvermijdelijk is.

Lutheran World Federation

28 november 2012

- Waardering voor het rapport
- Door vacante posities is het bureau voor interreligieuze relatie in het LWF departement voor Theology and Public Witness niet in staat geweest inhoudelijk commentaar te geven

10 Reacties op eigen initiatief

Dhr. B. Heyl

12 november 2010

- De Islamnota laat zijdelings zien wat de werkelijke houding en de verborgen agenda van de Protestantse Kerk ten opzichte van de Joden zijn: onder druk zetten en bekeren.
- Door Dhr. Evert Overeem op verzoek van het moderamen op 22 november 2010 beantwoord:
 - *De manier waarop uw schrijven is opgesteld maakt inhoudelijke beantwoording onmogelijk. Eerst gaat u uit van allerlei ongefundeerde vooronderstellingen bij de geadresseerde, en de door u geconstrueerde karikatuur wordt vervolgens bestreden. Zo komt de geadresseerde niet werkelijk aan bod en heeft een dialoog weinig zin.*

S. Dijkstra

13 november 2010

- De reactie is geschreven naar aanleiding van het verslag in het dagblad Trouw van de bespreking van IR in de synodevergadering van november 2010.
- De nota is eenzijdig en had zonder meer afgewezen moeten worden en niet herschreven door een persoon met een eenzijdige kijk op de islam
- Wij bidden misschien niet tot dezelfde God, maar jodendom, islam en christendom zijn wel alle drie monotheïstische godsdiensten.
- Je kunt niet over de islam spreken als kwaadaardige ideologie als ook in het Oude Testament sprake is van de God der Wrake.
- Evangeliseren is een archaïsch begrip en niet toepasbaar ten aanzien van moslims en joden.
- Laten we spreken over een vredelievende, barmhartige en genadevolle, vergevende God, die ons in de ruimte zet en laten we spreken over punten die ons verbinden. De kerkelijke gemeenschap heeft een dienende en begeleidende taak in de pluriforme maatschappij.
- Door Dhr. Evert Overeem op 22 november op verzoek van het moderamen beantwoord:
 - *Niet op krantenberichten ingaan, maar op de nota zelf.*
 - *De nota spreekt niet over een "kwaadaardige ideologie", behalve als weergave van een door haar afgewezen standpunt.*
 - *De afwijzing van interreligieuze vieringen staat in het kader van een gezochte verbinding, waar in de nota uitdrukkelijk sprake van is. De nota is echter ook bedoeld voor mensen voor wie interreligieuze vieringen niet vanzelfsprekend zijn.*

Dr. J. Slomp

25 januari 2011 (16 pagina's met vaak zeer gedetailleerde opmerkingen)

1. Een dergelijke nota zou niet door één auteur geschreven moeten worden. Er zijn vele kleine onzorgvuldigheden.
2. Hoe verhoudt deze nota zich tot de "Oproep en bemoediging inzake de ontmoeting met moslims in Nederland" (1991)? Vond de PKN deze nota niet meer bruikbaar of lijdt de PKN aan institutioneel geheugenverlies? In ieder geval is er een tekort aan islamologen met een kerkelijke band.

3. De nota heeft oecumenisch een te smalle basis; er wordt niet verwezen naar *Nostra Aetate* (1961) en naar de serie documenten die de CEC samen met de Europese bisschoppenconferentie na 1978 heeft gepubliceerd. De uitdaging van de islam is voor alle kerken nagenoeg gelijk, te spreken van een eigen protestantse benadering is pretentiefus en wordt inhoudelijk niet onderbouwd. Waarom is deze nodig?
4. De kerk benadrukt de bijzondere band met het volk Israël, maar de gelovigen in de synagoge onthouden Jezus niet alleen de titel "Zoon van God" maar alle titels (inclusief profeet en gezant) die in de Islam voorkomen.
5. Volgens alle grote joodse, christelijke en moslimtheologen geloven christenen, joden en moslims in dezelfde God. De nota loopt voor die vraag weg. Die vraag is in 1991 al beantwoord in de GKN/NHK publicatie *Bidden tot dezelfde God?*
6. De nota is meer hypercalvinistisch dan protestants. Calvijn brak met de traditie van de middeleeuwse kerk door te verklaren dat de Turken een idolum vereren, want – aldus Calvijn – wie de Zoon niet heeft, heeft de Vader niet. Je kunt niet alleen maar met het Oude Testament en brug slaan naar de Islam, want zo glipt Marcion door de achterdeur weer naar binnen.
7. De contacten tussen kerken en moslimorganisaties zijn niet toegenomen. De term islamisering mag niet klakkeloos worden overgenomen. Er zou alleen van *vermeende* islamisering gesproken mogen worden gesproken, anders ben je bezig met paniekzaaijerij. Bovendien is het de vraag of de invloed van de islam wel echt doordringt op alle levensterreinen. In ieder geval niet zo dat moslims zoveel mogelijk sharia voorschriften uit oude handboeken als nationale wetten aangenomen willen krijgen. De meeste moslims zijn juist blij met de vrijheden die men in westerse landen geniet. Te vaak staat er islam in de nota als moslims worden bedoeld. Dé islam bestaat niet. De passages over het verdwijnen van de kerk door middel van de moslim-expansie zouden genuanceerder moeten worden geformuleerd.
8. De islamitische wet kent geen opdracht tot heilige oorlog. De sharia kent stricte voorwaarden voor djihaad. Geen enkel islamitisch land past in deze tijd de dhimmi wetgeving toe. Geen wetsschool kent de djihaad als zesde plicht, zelfs de vader van het fundamentalisme noemt dat niet (Mawdudi). De Djihaad is een collectieve plicht, geen individuele opdracht voor elke moslims en alleen een staat kan na overleg met de wetgeleerden een djihaad verklaren ter verdediging van de islam. Het is geen puur mystieke notie, de djihaad als strijd tegen boze neigingen komt in de sharia niet voor.
Als de Islam een gevaarlijke ideologie kan worden genoemd, geldt dit ook van het Zionisme. De paragraaf over lokale contacten is mager. Ook het theologisch gesprek kent vele voorbeelden.
9. De beschrijving van de islam zou langs de lijnen van de vier soennitische rechtsscholen moeten lopen, waarvan er drie met name in Nederland sterk vertegenwoordigd zijn, waarbinnen vier stromingen zijn (Traditioneel, reformistisch, modernistisch en fundamentalistisch). Salafisten zijn niet per definitie radicaal of gewelddadig, sommigen zijn niet eens politiek betrokken. Ze zijn anti-traditie en willen terug naar de oude zuivere islam. Mohammed is in de geloofsbelijdenis geen nabi, maar een rasul, een stapje hoger.
Als het gaat over het bidden met moslims, moet duidelijk gemaakt worden dat christenen dit gebed niet samen met moslims kunnen bidden, omdat de oproep de shahada (geloofsbelijdenis) inhoudt, wat wil zeggen dat de bidder verklaart dat Mohammed de gezant is van God. De tekst van de Fatiha an sich (Sura 1) kan men als christen rustig bidden. Er zou in de nota iets gezegd moeten worden over het islamitische huwelijksrecht, met name vanwege gemengde huwelijken.
10. De christelijke theologie komt uitvoerig aan bod, maar Tawhid, de eenheid van God, in de islam nauwelijks. De diepte en rijkdom van moslim reflectie over God mag niet ontbreken. Be-

nadrukken van de triniteit zonder proberen goed uit te leggen wat moslims onder de eenheid van God verstaan, maakt de nota onevenwichtig. De triniteitsleer is een ondoorgrondelijk geheim, geen dogmatisch bastion om zich achter te verschuilen. De behandeling van de islam is te summier.

11. Het hanteren van de tekst Romeinen 1 : 25 is bedenkelijk en voor moslims zelfs beledigend. De nota zou vriendelijker en positiever kunnen zijn over de Koran en over de Profeet.
12. Landelijke bureaus voor de ontmoeting met moslims van PKN (GKN en NHK) en RKK zouden vermeld moeten worden, evenals Evangelie en Moslims en Open Doors.

Dhr. H.J.Roos

14 februari 2011

- De islam is geen 'gewone' godsdienst, maar inderdaad 'een kwaadaardige ideologie'.
- De uitgesproken zorg over de aanwezigheid van de islam is te zwak. Wij mogen geen dhimmi status accepteren, verzet is nodig tegen intolerantie bij apostasie en tegen religieuze dwang. Syncretisme moet theologisch bestreden worden en de 'theologische kruispunten' mogen geen punt van onderhandeling zijn.
- Samenwerken met moslims ten aanzien van godsdienstvrijheid is niet mogelijk, hier zou met behulp van de ouderwetse zending de Islam juist bestreden moeten worden.

Dr. Ir. H. Beltman

11 april 2011

- De reactie is geschreven vanuit de zorg om de godsdienstvrijheid en de vernedering van moslim-landgenoten. De kerk zwijgt te veel bij grote maatschappelijke vragen.
- Christenen horen in islamieten hun broeders en zusters te zien.
- IR is te dogmatisch christelijk, teveel gericht op bekering en te aanmatigend.
- De vraag is waar de kerk IR voor wil gebruiken
- Hoe gaat de kerk om met pluriformiteit, gelooft de kerk of geloof de gelovige? Protestanten zijn zeer divers, daar wil de nota niets van weten.
- Contacten en samenwerking van moslims en christenen beginnen niet op het theologisch vlak, maar op straat, in het werk, bij het voetbal, anders gezegd in de praxis.
- De islam komt anno 2010 vooral voor in onderontwikkelde landen, terwijl wij in het Westen leven in ontwikkelde landen. Dat gebrek aan synchroniteit maakt het moeilijk christendom en islam met elkaar te vergelijken; islam en moslims kunnen dan al gauw als achterlijk worden bestempeld.
- De nota spreekt nogal positief over de geschiedenis van het christendom, maar in werkelijkheid heeft het christendom zich gemanifesteerd als een totalitaire en imperialistische macht, die ketters en andersgelovigen naar het leven stond. De kerk kent een geschiedenis van antisemitisme. Grondrechten en vrijheidsrechten zijn niet altijd door de kerken bevorderd, en soms door andere bewegingen afgedwongen bij de kerken.
- We moeten in het contact met moslims benadrukken dat we samen verder moeten.

Dhr. A. Yewangoe

Zonder datum, vertaald door J.Slob

- In de titel is integriteit beter dan identiteit, dat wordt verbonden met tribalisme. Integriteit zet de mens neer als volwassen, vrij in het nemen van beslissingen en niet heen en weer geslingerd door de confrontatie met verschillen. Het biedt ruimte om de islam te begrijpen. An-

derzijds is er ook respect voor hen die Christus niet volgen. (De auteur vat vervolgens IR samen)

- Er zijn drie onderdelen in de inhoudelijke reactie op IR:
 1. De relatie islam-christendom in Indonesië is niet te vergelijken met die in Nederland. In Indonesië zijn beide religies – ondanks dat ze geïmporteerd zijn – Indonesische godsdiensten geworden, in Nederland geldt dat (nog) niet voor de islam. Dat leidt tot de vragen van integratie en multiculturaliteit. Daarnaast is er in Indonesië geen beklivende secularisatie (secularisme). De islam is in Europa meer een uitdaging voor het secularisatieproces dan een aanval op het christendom. Dat biedt gouden kansen voor samenwerking van christenen met moslims.
 2. De theologische visie in de nota neigt naar een *status quo*, waarbij de geloofsonderwerpen die worden verhelderd niets nieuws vormen. Van oudsher heeft dat niet geleid tot een andere positie in relatie tot de islam. Zijn we moedig genoeg geloofsonderwerpen in gesprek te brengen met moslims, niet in een apologetische sfeer (negatief), maar in een sfeer van delen.
 3. Gedachten bij verschillende onderwerpen uit IR:
 - a. De relatie van islam met democratie is een punt van zorg, als we naar de werkelijkheid in het Midden Oosten kijken. Tegelijk geldt dat een systeem bepaald wordt door de lokaal geldende cultuur en dat het niet automatisch de islam is, die de democratie stuk maakt, indien die op de juiste manier wordt gehanteerd.
 - b. De islam is geen monolithisch blok en onze benadering dient rekening te houden met de verscheidenheid.
 - c. Indonesische christenen gebruiken de naam Allah om YHWH en Elohim te vertalen en dat is goed, want we aanbidden dezelfde God.
 - d. Kan de rijke en potentiële Wahabitische stroming eenzelfde bijdrage leveren aan de islamitische ontwikkeling als de invasies in de begintijd van de islam? Een groot deel van de islamitische samenleving in Indonesië begroet deze stroming niet met vreugde.
 - e. Het dhimmi systeem wordt overal in islamitische staten in praktijk gebracht, maar Indonesië kent het niet. Niet-moslims moeten worden beschermd door moslims, omdat de republiek Indonesië door hen gezamenlijk is opgericht
 - f. De kwestie Israël is een hindernis in het gesprek met moslims. De kerken in Indonesië hebben duidelijk positie gekozen voor een onafhankelijk Palestina, zonder de wortels van het christelijk geloof in Israël te verwaarlozen.
 - g. De islam hoeft niet gezien te worden als spiegel voor de kerk, omdat deze behoort tot de familie van Abrahamistische godsdiensten.
 - h. Met het oog op de toekomst is het de vraag welke ervaringen voorrang krijgen. Zich open stellen voor de ander, het gesprek en de omgang met elkaar, leidt tot openheid en is zegenrijk. Wie zich afsluit raakt gevangen in een ghetto.

J.E. Veen

(vroeger: ROS en Kerk en Wereld)

Geen datum

- De nota zou informatiever worden als er ook iets over de achtergrond van Soennieten en de Shīieten zou kunnen worden vermeld.
- De Islam moge dan niet door de Verlichting heen zijn gegaan, aan de culturele ontwikkeling van Europa heeft zij een grote bijdrage geleverd (Aristoteles zou anders onbekend zijn gebleven).
- De islam is inderdaad zeer onderscheiden, dat mag benadrukt worden.

- Ten aanzien van de relatie Islam-Christendom zul je iets moeten zeggen over de zending, met name over de publicatie van Hendrik Kraemer (A Christian message in a non-Christian world).
- Er is in Nederland in dit verband een voorgeschiedenis. Er is de sectie Interreligieuze dialoog van de Raad van Kerken en Oikos heeft een nota geschreven over minderheden.
- Kanttekeningen bij de theologische verantwoording:
 - Schepping is in de Bijbel een theologisch begrip en staat niet gelijk aan de empirische werkelijkheid.
 - Het begrip Koninkrijk van God krijgt onvoldoende 'body' en het wordt onvoldoende duidelijk hoe de verwachting van dat Koninkrijk ons inspireert.
 - Is de maagdelijke geboorte opzettelijk buiten beeld gebleven?
 - Wij zouden een positievere bijdrage moeten bieden aan het publieke domein: het doordenken van onze cultuuridentiteit, het doorbreken van de angst voor islamisering en het zoeken naar een nieuwe vorm van multi-culturele samenleving.
- De nota zou aan alle gemeenten toegestuurd moeten worden ter bespreking, waar mogelijk met moslims, waarna synode reacties verwerkt en een bijdrage aan het maatschappelijk debat levert.